

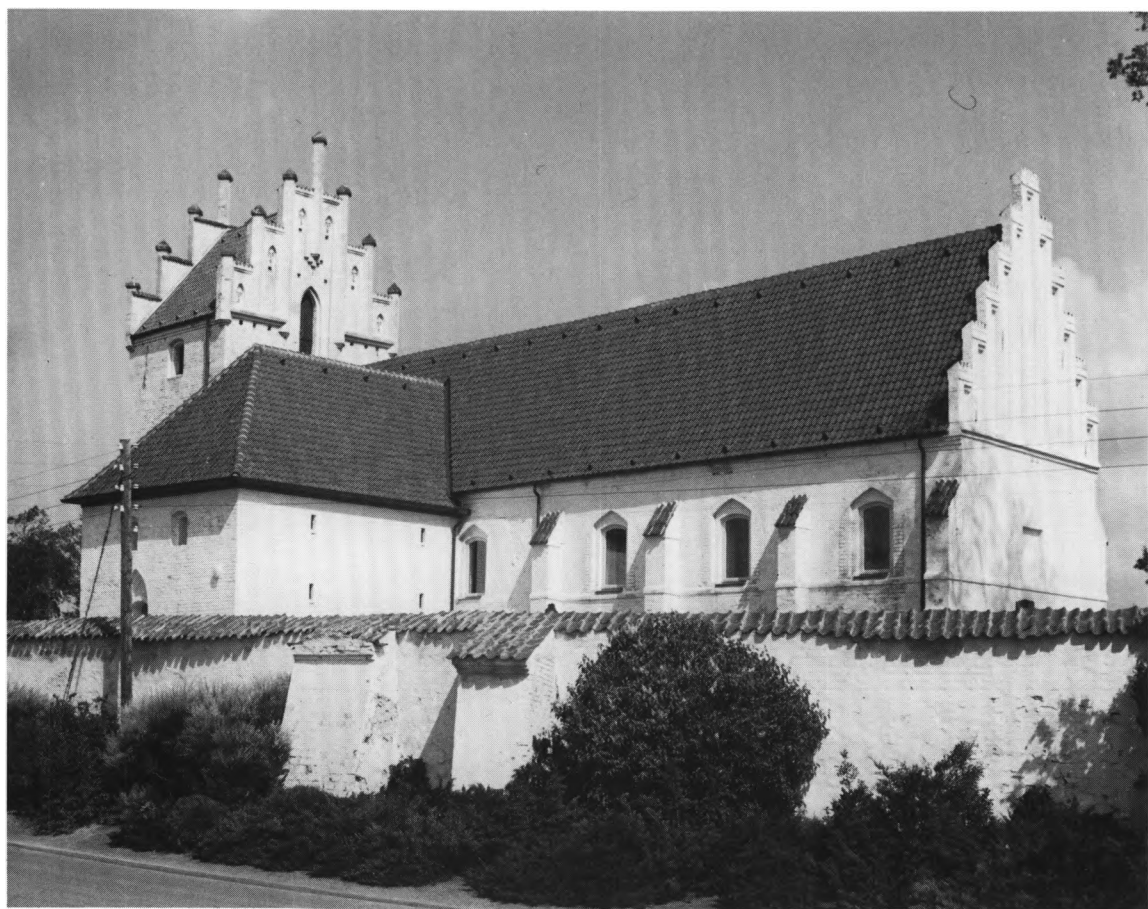

Fig. 1. Ydre, set fra sydøst. EM fot. 1968. - Exterior seen from the south-east.

ÅRBY KIRKE

ARS HERRED

Kirken var i middelalderen viet til *Vor Frue* (jfr. *†relikvier*),¹ og er i Roskildebispens jordebog ansat til to mk.² O. 1300 havde den egen præst (jfr. gravsten nr. 1), og 1484 nævnes atter en præst.³ 1567 talte sognet 45 tiendeydere.⁴ Endnu o. 1666 ansås patronatsretten for kongelig;⁵ men 1688 fik etatsråd Otto Krabbe til Holmegård gavebrev - i henseende til hans tro tjeneste - på jus patronatus med kirkens korntiende og beholdning.⁶ 1724 var kirken øjensynlig del af det store jordegods omkring Kallundborg (sml. Røsnæs s. 1347), som den engelske købmand Christopher Watkinson (jfr. altersølv) købte på auktion. Dennes arving, købmand i Hamborg, John de Thornton, der tilhørte den reformerte

tro og derfor ikke besad kaldsret,⁷ solgte 1742 godset og kirken til general Chr. Lerche. Herefter tilhørte kirken dennes slægt og lå under det 1755 oprettede stamhus Lerchenborg,⁸ indtil overgangen til selveje fandt sted 1. april 1927. Kaldsretten tilhørte greven, indtil 11. dec. 1804, da den afhændedes til kongen.⁹

Møntfund. Under kirkens restaurering 1963-67 fandtes i gulvlagene følgende mønter: syv danske fra Valdemar I til Frederik VI, tre norske fra Frederik III til Christian VII og en Rostock, skilling af Balthasar Kegler (1550-62).¹⁰

Kirken ligger i landsbyens vestre udkant på toppen af et bakkedrag, hvorfra der er frit ud-

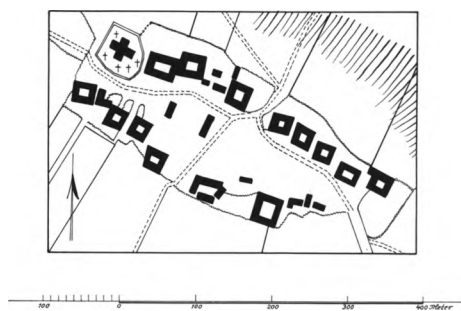

Fig. 2. Landsbyplan 1783. - Village map.

syn mod nordvest til Kalundborg og dens nye randbebyggelse af landskabeligt dominerende industrier, først og fremmest kraftværket og olieraffinaderierne.

Kirkegårdens gamle del (jfr. fig. 2) grænser i øst op til præstegården, sydmuren følger landsbygaden og nordskellet er bevaret som indre adskillelse mellem den gamle og yngste del af kirkegården. Allerede 1833 blev arealet udvidet mod vest,¹¹ og 1856 tillagdes et lignende stykke i samme retning;¹² i begge tilfælde ved inddragelse af præstegårdens jord. 1884 afstod embedet et stort grundstykke nord for de to hidtige vestudvidelser, og senest 1947-48 er kirkegården forøget med et areal i nordøst uden for den ældste del.¹³

Kirkegårdens hegn og indgange. Den gamle kirkegård hegnes i øst, nord og syd af svære mure, tilsyneladende i det væsentlige af store mursten over markstenssyld. Det bugtede og sammensatte forløb viser, at murene ikke er opførte i én støbning, og det kan vel tænkes, at dele af dem går tilbage til middelalderen. Ved ydersiden af murene mod øst og især mod syd, hvor terrænet falder temmelig brat (jfr. fig. 1), er der til forskellig tid opsat støttepiller, således i 1600'ernes andel del, da reparationer af ringmurene omtales;¹⁴ flertallet af de nuværende støttepiller synes dog fornyet i en senere tid.

Udvidelserne fra 1833 og 1856 hegnes nu af mure, opført af små gule sten i krydsskifte og står med udvendige, vandret afdækkede blændinger. De hidrører antagelig fra tiden efter sidstnævnte udvidelse og adskiller sig i kraft af blændingerne tydeligt fra de glatte gulstensmu-

re omkring udvidelsen fra 1884.¹⁵ Indhegningen af den yngste udvidelse er af tilsvarende materiale og beskaffenhed; dog ses i skifterne umiddelbart over markstenssoklen store røde mursten, som kan hidrøre fra den gamle kirkegårds nordmur, der mindskedes i højden for ikke at spærre for udsynet over det nye afsnit. - Samtlige mure står hvidtede og afdækkes med røde, udadvendte vingetegl, undtagen omkring det nyeste afsnit, hvor der er moderne munke og nonner.

Nord for kirken vokser en hængeask, og på den vestlige del står et par birketræer samt enkelte linde omkring selve hegnsmuren.

Hovedindgangen, som tidligere muligvis var i vest, er senest 1833 (jfr. fig. 3) forlagt til syd og fremtræder nu som en køreport, lidt vest for skellet mellem den gamle kirkegård og udvidelserne. Den lukkes af fornyede jerntremmefløje, ophængt i murede piller, som afdækkes af små saddeltage med munke og nonner. Pillerne er ommuret 1964 i forbindelse med en fornyelse af de tilgrænsende murstykker.¹⁶ I sin oprindelige skikkelse må portpillerne antages at være jævngamle med murene omkring de to ældste vestudvidelser.

Fodgængerlågen i sydøsthjørnet og præstegårdslågen i østmuren lukkes nu begge af jerngitterfløje, ophængt o. 1933¹⁷ i ældre piller, af hvilke præstegårdslågens muligvis er levn af en gammel portal,¹⁸ mens den sydøstres stammer fra 1800'erne og svarer til køreportens inden dennes fornyelse. I nordmuren omkring 1884-udvidelsen er der på begge sider af ligkapellet etableret åbninger, dels en fodgængerlåge (vest), dels en køreport. Endelig er der i nordvesthjørnet af kirkegårdens yngste afsnit en låge; alle tre lukkes af trætremmefløje.

Bygninger m.m. på kirkegården. I nordøsthjørnet af 1884-udvidelsen er 1900-01 opført et ligkapel i nygotisk stil.¹⁷ Bygningen, som står hvidkalket og hængt med røde vingetegl, er bygget af små gule mursten. De kamtakkede gavle, af hvilke den nordre ligger i flugt med ringmuren, prydes af spidsbuede blændinger. Samme bueform er benyttet til portalen i syd-gavlen og flankemurenes vinduer.

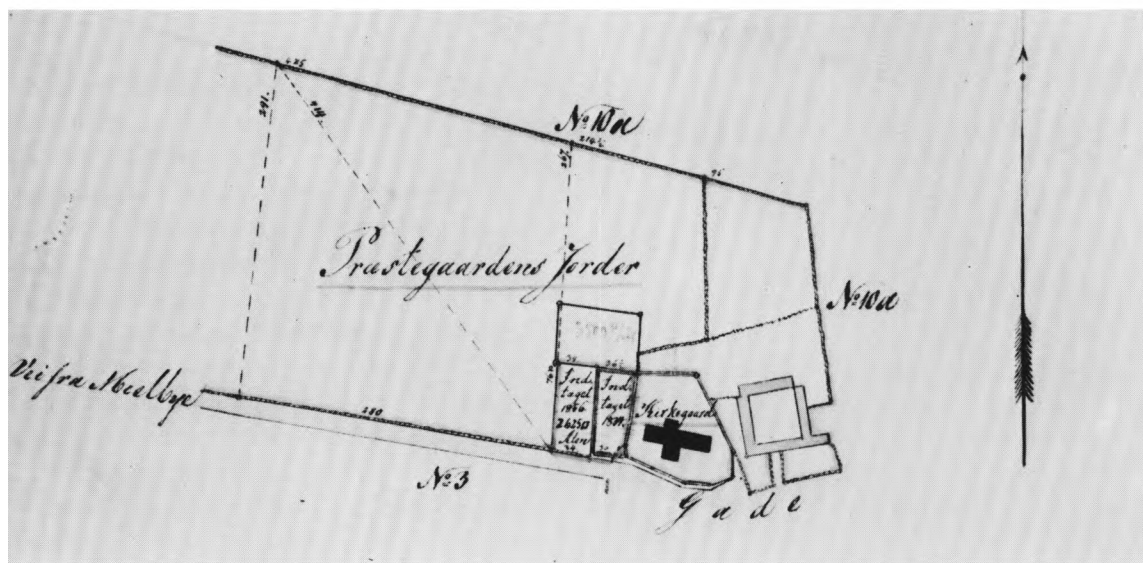

Fig. 3. Situationskort 1856 ved landinspektør Rørbye med angivelse af de 1834 og 1856 til kirkegård indtagne arealer af præstegårdens jorder. Sekundært er tilføjet en indlæmmelse fra 1884 (s. 1444). Landsarkivet. - Site plan 1856 showing churchyard enlarged 1834 and 1856 by land from the vicarage. Secondary addition from 1884.

Uden for østmuren, mellem de to låger, er der som led i kirkens restaurering 1963-67 opført en hvidkalket, teglhængt bygning, som rummer toiletter og kedelrum. Den afløste et dobbelt *†*nødorftshus, opført samme sted 1917.¹⁷ Ligeledes uden for kirkegården og bygget op til ligkapellets nordgavl står et redskabs-*hus* af eternit.

1661 brugte sognepræsten den årlige lejeindtægt af *†*kirkeladen til renholdelse af kirkens ornamenter.¹⁹ Ved synet 1734 var taget delvis styrtet ned, og den grundmurede vestgavl revnet helt igennem.²⁰ Fire år senere besluttede man at benytte materialerne fra laden til en skole; hverken ladens eller skolens plads fremgår klart af regnskaberne.

BYGNING

Den anselige kirke består af et langhus, hvis midterste parti er levn af den ældste stenkirkens skib fra o. 1200; fundamentrester af det hertil hørende *†*kor er påvist. Den vestlige del af langhuset er en udvidelse fra o. 1300-50, hvorimod det østlige afsnit er et nyt kor (med sakristi) fra o. 1500. Til langhuset knytter sig tre

tilbygninger: Ældst, antagelig fra o. 1350-1450, er tårnet i vest samt nordsidens kapel; sidstnævnte har oprindeligt været i to stokværk med mødesal og er først i den seneste middelalder omdannet til kapel. Den yngste af bygningerne er et to-etages våbenhus i syd, som i 1500'ernes første del afløste en mindre forgænger. To efter hinanden følgende *†*vindfang til et herskabspulpir i nord, rejstes i 1800'erne, men er nu fjernet. Orienteringen afviger stærkt mod syd.

Ved restaureringsarbejderne 1963-67 påvistes fundamentrester af den ældste stenkirkens *†*kor (jfr. fig. 7), som tilsyneladende har haft flad altervæg. De bevarede langmure til det hermed forbundne skib er bygget af *rå* og *kløvet marksten*, suppleret med *tegl* og lagt i nogenlunde regelmæssige skifter mellem kvadersatte hjørner. Den afbrudte vestgavl viser, at murene er opbygget som kasse-mure, i hvis kerne indgår bl.a. teglblokker. Den udglattede fugemørtel har været *kvaderridset* (jfr. fig. 4), og fra nordre tilbygnings loft ses, at der ydermere har været påført et regelmæssigt lag grovkornet puds. Mod kirkerummet har pudsen stået hvidt.

Kun ét *vindue* er bevaret i syd lige øst for døren, hvor det står som en niche synlig fra

Fig. 4. Kvaderridsning i skibets oprindelige murværk (s. 1445). Tredje fag i langhusets nordside under $\ddot{t}$ herskabspulpitur. KdeFL fot. 1965. - *Original walling of the nave showing mortar scratches as ashlar courses. Third bay on north side.*

våbenhuset. Det er helt af tegl (delvis riflet) og måler 145 X 98 cm i murflugten mod 96 X 29 cm i lysningen, som er sat af rejste sten 48 cm

Fig. 5. Det romanske skibs murkrone i nord med ende af oprindelig loftsbjælke, som afhuggedes med økse ved hvælvslagningen (s. 1446). HJ fot. 1985. - *Crown of the north wall of the Romanesque nave, revealing end of original beam, cut off with axe when the vaults were put up.*

inden for murflugten; issepunktet er 80 cm under murkronen.

Syddøren er øjensynlig bevaret på oprindelig plads, men helt ombygget i senmiddelalderen (s. 1458). Norddøren er derimod slugt af arkaden til kapellet; dog påvistes ved restaureringen 1963-67 østkarmen af den indvendige niche med smiget vange, svarende til normen for en romansk dør.

Skibets $\ddot{t}$ bræddeloft har antagelig hvilet på oversiden af loftsbjælkerne, som var indbygget i murkronen og ved hvælvslagningen blev afhugget med økse. I nordmurens krone (jfr. fig. 5) sidder flere af bjælkestumperne således endnu på plads i en indbyrdes afstand af ca. 100 cm og fremviser et tværsnit på ca. 22 X 17-19 cm; i de tilfælde, hvor bjælkerne er taget ud, ses, at de har strakt sig ca. 50 cm ind i murlivet.

Ændringer og tilføjelser. O. 1300-50 har skibet faet en *vestforlængelse*, hvis blændingsprydede gavl er bevaret og delvis synlig fra tårnets øvre stokværk (fig. 9, 10). Udvidelsen har skråkant-sokkel og er opført af munkesten (27 x 12,5-13 x 8-8,5 cm) i munkeskifte, som indtil oprindelig loftshøjde står med omhyggelig udglattede, nedadtil skråtskårne fuger (jfr. fig. 8).

En række forskelle i behandlingen af forlængelsens nordre og søndre halvdel er antagelig en følge af et byggeforløb i etaper og hermed forbundne problemer ved samordning af bl.a. højderne. Således markeres kronen på nordmuren, hvis skifter følger det vestover faldende terræn, af to savskifter, skilt af ét glat. Dette bånd videreføres på vestgavlens nordre halvdel (jfr. fig. 10) men savnes derimod på søndre halvdel og den tilstødende flankemur. Efter sammenføjjningen af de to halvdele har man muret et savskifte i gavlens fulde bredde for hermed klarere at markere taggavlens fod.

Den ovenfor beskrevne forskel understreges yderligere af vinduerne, som for den søndre halvdel vedkommende sidder højere (30-60 cm) end i nord. Levn af disse rundbuede vinduer, som Høyen²¹ muligvis har set i en mere velbevaret skikkelse (jfr. fig. 10) er fremdraget ved restaureringen 1963-67. De har stået med smige karmsider, som i murflugten brydes af

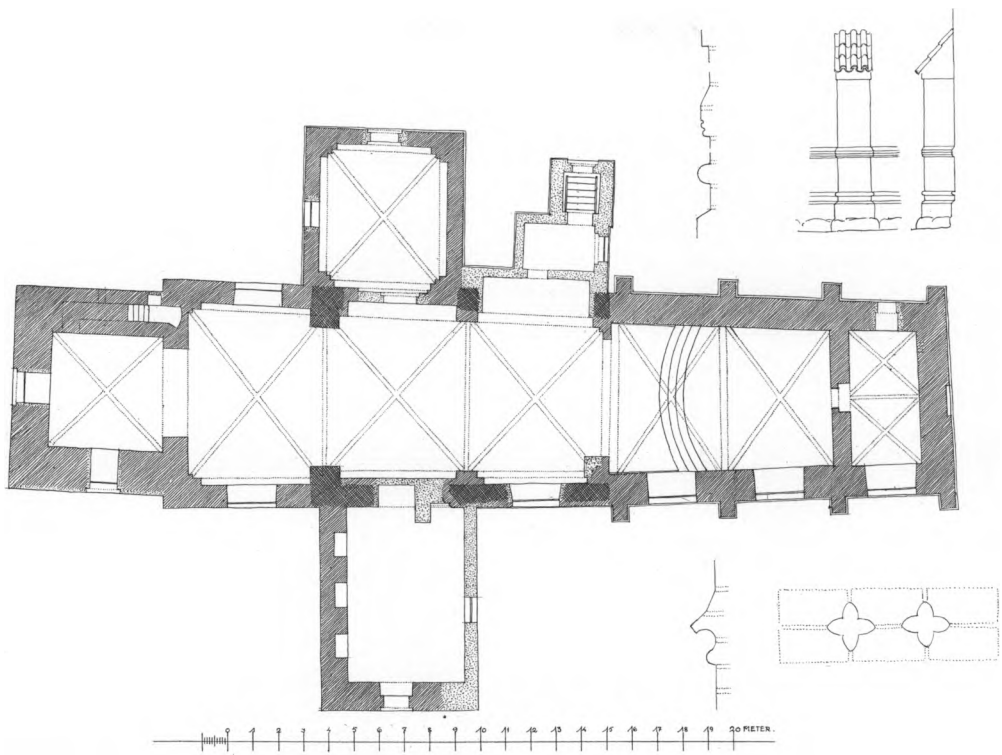

Fig. 6. Plan 1:300 med følgende detaljer fra koret: støttepille (1:150), profil af sokkel og bæltegesims, profil af gavlens gesims samt fordybninger herunder (1:30). Målt og tegnet af Charles Christensen 1921. Signaturforklaring s. 9. - Ground-plan with architectural details of the chancel: pier, mouldings of base, string-course and cornice of gable with recesses below it. Key on p. 9.

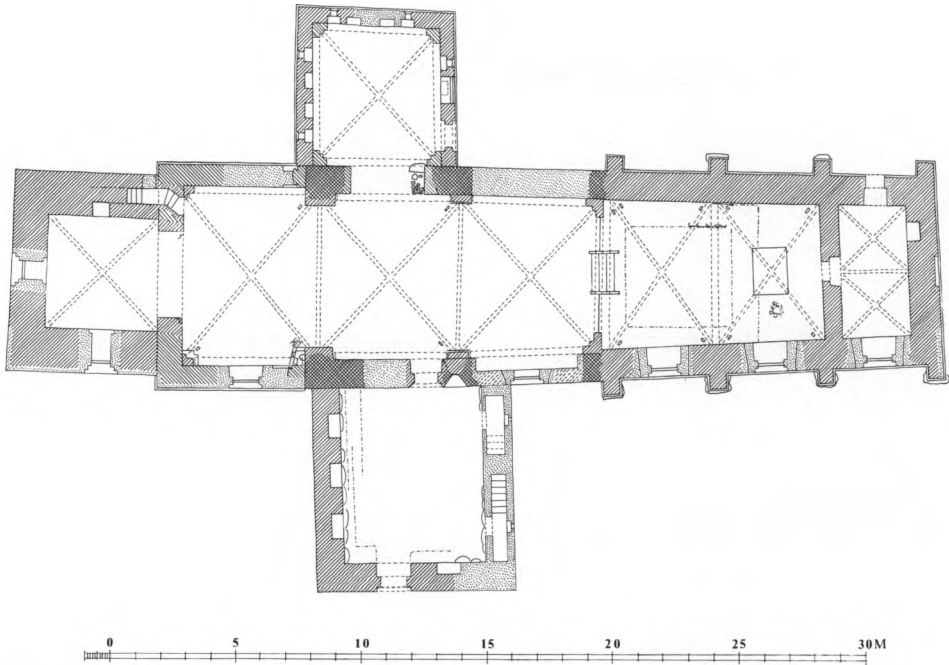

Fig. 7. Plan. 1:300. Målt af Marinus Andersen 1964-66, suppleret ved KdeFL 1965 og tegnet af Marianne Nielsen 1986. Signaturforklaring s. 9. - Ground-plan. Key on p. 9.

spidsvinklede false - et usædvanligt træk, hvortil findes paralleller i byggeri fra o. 1300.²² Resterne af vestgavlens vinduer, som er synlige indvendig over den senere tårnarkade, har muligvis oprindelig udgjort en tregruppe, mens levningerne af flankemurenes åbninger sidder så langt mod øst, at en lignende kobling - her i togrupper - forekommer sandsynlig.

Taggavlen, hvis udsmykning synes at foregribe sengotikkens trinvis stigende højblændinger, er efter alt at dømme samtidig med udvidelsens øvrige mure.²³ En stump af den oprindelige skrå taglinje er bevaret i nord (jfr. fig. 9) og viser, at tagværkets vestligste spær må have hvilet her i pagt med gammel tradition.²⁴ Selve gavltrekanen brydes af fem brede højblændinger, som kun delvis er synlige og intakte. Muligvis har de alle, svarende til de to mellemste, stået med spidsbuede, tvillingdelte stik, samlet på en to skifter høj, trinvis udkraget binderkonsol; midterblændingen, som er bredere, får yderligere særpræg gennem sin vandrette underdeling i form af en frise på tre rundbuer. Gavlen, som tydeligt bærer præg af at have stået udsat for vejrligets nedbrydende påvirkninger, brydes af åbentstående bomhuller, ligesom blændingernes bunde aldrig har været pudset eller hvidtet.

Rummets indre har stået med $\dagger$ bræddeloft, hvis bjælker har hvilet på murkronen; sidstnævnte afsluttes i syd med rulskifte, i nord med

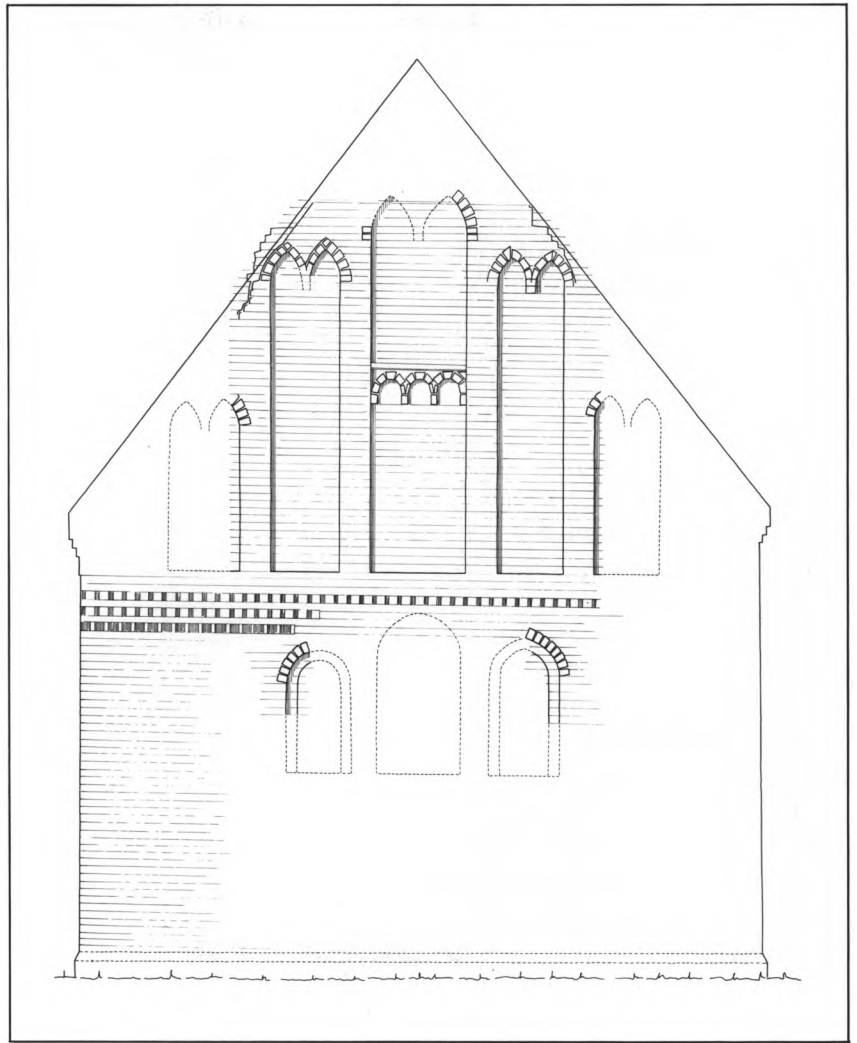

Fig. 9. Detalje af vestforlængelsens gavl, set fra tårnets øvre mellemstokværk, sml. fig. 10 (s. 1448). Bemærk levn af sekundær kam over den oprindelige skrå taglinje, angivet med stiplede linje (s. 1450). HJ fot. 1985. - Detail of the west extension's gable, seen from the upper middle storey of the tower, cf. fig. 10. Notice remains of secondary crest above the original side of the sloping roof, indicated by dotted line.

Fig. 8a-b. Sammenbygningen af skibets og vestforlængelsens mure, set fra loftsrummet (s. 1448). - Over den oprindelige murkronen (angivet med stiplede linjer) ses yngre forhøjelser (s. 1450). a. Nordmuren. b. Sydturen. HJ fot. 1985. - The junction between the walls of the nave and the west extension, seen from the loft. Above the original crown of wall (indicated by dotted lines) are the later heightened parts. a. North wall. b. South wall.

Fig. 10. Vestforlængelsens gavl med levn af blændingsdekoration, set fra de to mellemstokværk. Angivet er tillige levn af vinduer, som er synlige på gavlens inderside (s. 1448). 1:100. Målt ved HeJ 1985 og tegnet af Marianne Nielsen 1986. - *Gable of the west extension with remains of recesses, seen from the two middle storeys of the tower. Traces of windows are visible on the inner face of the gable.*

binderskifte (jfr. fig. 8), - en forskel, der kan opfattes som yderligere indicium for en tidsforskel mellem de to sider af udvidelsen. Bjælkerne har siddet i samme højde som i det gamle skib, men øjensynlig har man opretholdt en form for skel mellem de to afsnit, hvis vægge heller ikke flugtede, i og med at vestforlængelsens flankemure i kraft af teglmaterialet er knap så svære.²⁵

Endnu i 1300'rne er der indbygget tre fag hvælv i skibet - en ændring, som synes gennemført etapevis med variation i detaljerne til følge. Således er hjørnepillerne falsede i øst, men ikke i vest, hvor vederlaget til gengæld står markeret med kragbånd - todelt under rib-

berne. Vægpillerne mellem første og andet fag er ufalsede og har en tre skifter høj sokkel, mens situationen mellem andet og tredje fag er speciel, idet levn af skibets gamle vestgavl her er bevaret som stærkt fremspringende og skalmurede piller. Vederlaget til de spidse, helstens skjoldbuer markeres undtagen i øst af ensidige, hulkantede kragbånd, mens udgangspunktet for de halvtstens brede ribber og gjordbuer er varieret og sekundært ændret. Restaureringen 1963-67 viste bl.a., at de nævnte hvælvbuer mellem første og andet fag oprindeligt skulle udgå fra dværgsøjler (fig. 59) - en disposition, som enten er opgivet undervejs eller delvis ændret: Kun to skifter af selve søjleskafet var be-

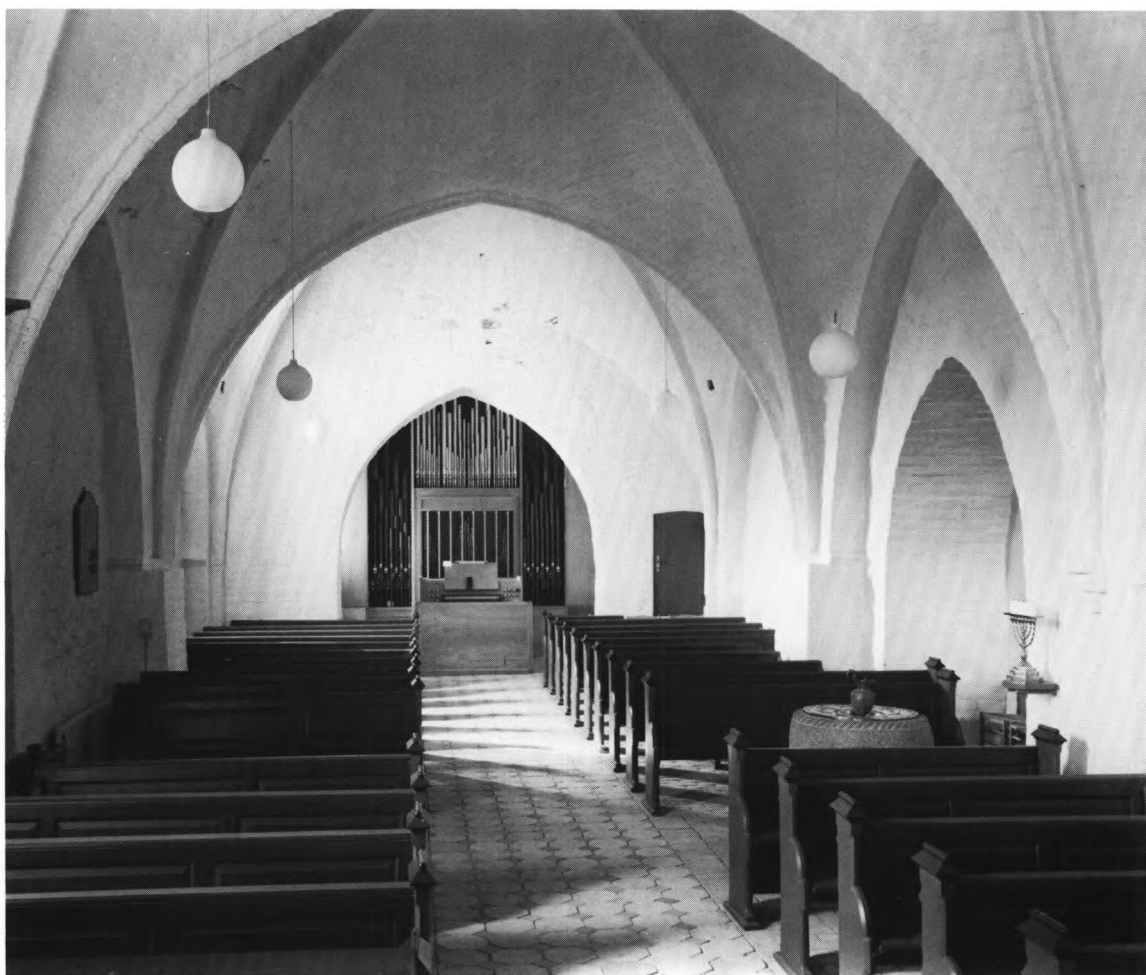

Fig. 11. Indre, set mod vest. NE fot. 1981. - *Interior to the west.*

varet under hvælvbuernes udspring. Ved restaureringen erstattedes søjlestumpen af en muret, trinvis udkraget konsol. Mellem andet og tredje fag er vederlaget et tresidet kragbånd, hvilende på de fremspringende piller. Gjordbuerne har trekløverformet profil med platteryg, og tilsvarende formsten er benyttet til ribber i første fag samt til de nederste skifter af andet fags nordøstre ribbe; de øvrige ribber er almindelige retkantede. Mellem kapperne og skjoldbuerne ses levn af en vulst, formentlig oprindelig modelleret af stuk over de nu afhuggede teglflækker.²⁶ I adskillige svikler ses små rektangulære spygat. Hvælvenes oversider er utilgængelige og dækket af mineraluld.

I forbindelse med hvælvslagningen er tag-

værket ændret, og flankemurene samt gavlene forhøjet en lille smule. Over de gamle kampestensmure står forhøjelsen udvendig som et blankt rulskefte, mens vestforlængelsens krone er hævet med to- tre løberskifter (jfr. fig. 8). En stump af vestgavlens forhøjelse er bevaret for nordre halvdels vedkommende (jfr. fig. 9).

Tårnet er næppe meget yngre end tiden o. 1400 i betragtning af den gammeldags trappeanordning²⁷ og de karakteristiske, pinakelprydede taggavle, som 1857 afløstes af de nuværende pasticher. De svære mure er opført af munkesten i munkeskefte med omhyggeligt midtridsede fuger.

En spidsbuert arkade forbinder kirken med tårnrummet, som overdækkes af et samtidigt

Fig. 12. Indre, set mod øst. NE fot. 1981. - Interior to the east.

hvælv, hvilende på murede og indhuggede (øst) forlæg; ribberne er halvtstens. Rummet belyses nu af to vinduer, ikke blot mod vest, men også mod syd, begge med fladbuet lysning fra 1963-67, indsat i spidsbuet spejl, der er falset mod det ydre. Det kan ikke udelukkes, at denne indfatning, som eksisterede før 1856 (jfr. fig. 23) er oprindelig, omend stenene i stort omfang er fornyet ved skalmuring. I nordvæggen findes en 58 cm dyb, fladbuet niche, som måler 128 X 64 cm i murflugten, og hvis bund er 30 cm over nuværende gulv.

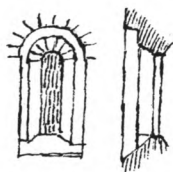
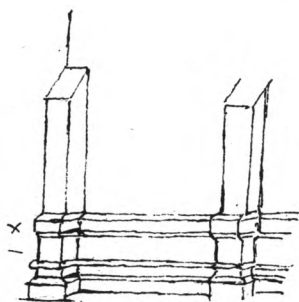
Adgangen til de øvre stokværk sker siden 1857 via våbenhusets og skibets loft, men oprindelig benyttedes en ligeløbstrappe i nordmuren med fladbuet underdør i skibets nordve-

stre hjørne, hvis anbringelse ca. 80 cm over gulv antyder eksistensen af en $\dagger$ forhøjning? her. Selve trappen, som belyses af to smalle sprækker i nord, har svagt fladbuet, sildebensmuret loft (fig. 14) og udmunder efter en repos med rulskeftemuret loft i en ligeledes fladbuet, mod mellemstokværket falset overdør. Trappeløbets nedre del er ført skråt gennem vestforlængelsens gavl af hensyn til hvælpillerne i nordvesthjørnet, og forskellen mellem trappens to afsnit er tydelig, især i behandlingen af loftet. Underdøren er genetableret ved seneste restaurering, idet man før 1856 (jfr. fig. 24) og muligvis allerede i middelalderen havde etableret en udvendig dør, der kan være den »tårndør«, hvortil man fik en trætrappe i 1664.¹⁹

23. Helt højt er en stor indfat i den gamle Graftens Mure
lige udmunder af ; den Afslutning som ganske vist har
Ornamenter af Rensning, Rosetter, Rens. Foruden den Mure
en ganske vist staaende Rensning, der har baaret et lille Billede
inden Billedet.

Kirken er gammel. (i den Mure staaer anden et Par af
Langehaare med) men den har Langsigt indvirk og
Spore fra en yngre Periode, med Murestenen i saadan
en Muresten. - Alle af Muresten.

Helt højt er en stor indfat i den gamle Graftens Mure
lige udmunder af ; den Afslutning som ganske vist har
Ornamenter af Rensning, Rosetter, Rens. Foruden den Mure
en ganske vist staaende Rensning, der har baaret et lille Billede
inden Billedet.

Fig. 13. Udsnit af N. L. Høyens beskrivelse af Årby kirke i notebogen fra 1832. NM2. - Detail of N. L. Høyen's description of the church in Årby from his notebook 1832.

Overdøren udmunder i nordvesthjørnet af et lavt nedre mellemstokværk uden lysåbninger. En trappetige langs vestvæggen fører videre op til det egentlige mellemstokværk, hvis vægge har dybe, fladbuede nicher (med dobbelte rulskiftestik), som til dels er udmuret ved sidste restaurering. I nichernes bund åbner sig små glugger, af hvilke nord- og vestsidens er fladbuede og udvendig falsede, mens sydsidens har rundbuet stik fra 1963-67; tidligere var denne åbning også fladbuet (jfr. fig. 23).

Klokkestokværket har glanhuller mod alle verdenshjørner. Mod syd og nord er de udformet analogt med mellemstokværkets oprindelige glugger, hvorimod der mod øst og vest er indmuret høje, slanke spidsbuede åbninger, hidrørende fra restaureringen 1857. Mod det indre åbner væggene sig i dybe blændinger, hvis fladbuede stik på øst og vestsiden brydes af de nyere glanhuller. Indtil 1857 stod de øst-vestvendte taggavle ifølge Høyens skitseteg-

ning fra 1832 (jfr. fig. 13) smykket af pinakler, mens selve murfladen var glat, bortset fra en slank, spidsbuet blænding med glanhul over fodlinjen.²⁸ Denne komposition har i nogen grad dannet udgangspunkt for Vilhelm Tvedes gavle, hvis spidsbuede høj blændinger adskilles af diagonalt stillede pinakler.

Af kirkens øvrige tilbygninger må nordsidens kapel eller korsarm antagelig henføres til tiden 1350-1450. Indtil 1963 tjente bygningen som våbenhus, men i forbindelse med den efterfølgende restaurering fremkom adskillige enkeltheder, som røber en bygningshistorie med skiftende og til dels usædvanlig funktion (fig. 18 a-c): oprindelig en to-etages bygning med mødesal (for præstegilde?) eller bolig for nederen, loftsetage (til opmagasinering?) foroven under lavt styrtrumsloft; dernæst omdannet til hvælvet kapel og i eftermiddelalderlig tid indrettet til våbenhus.

Materialet er munkesten i munkeskifte på

markstenssyld, som videreføres i en høj, muret sokkel. Ved restaureringen fremdroges og genetableredes de oprindelige vinduer til stueetagen, som er små rektangulære glugger - to i hver side undtagen mod øst, hvor der på grund af døren kun er ét. Mod rummet åbner de sig i fladbuet niche med aftrappet sål (fig. 16). Døren, som af hensyn til rummets særlige funktion er anbragt sydligst i østmuren tæt ved kirkens forsvundne $\uparrow$ norddør, er rundbuet med spidsbuet ydre spejl og fladbuet niche mod det indre. I gavlen påvistes en fladbuet blænding, som er den tilmurede glug til det oprindelige øvre stokværk. Taggavlen har nu glatte kamme, men kan oprindeligt have stået med kamtakker eller snarere pinakler.²⁹ Murfladen brydes af tre højblændinger, der hæver sig over et savskifte. De flankerende blændinger er spids-

Fig. 14. Trappeløb i tårnets nordmur, set mod underdør til skibet (s. 1451). HJ fot. 1985. - *Stairs in the north wall of the tower seen towards the entrance from the nave.*

Fig. 15. Nordsidens kapel, jfr. fig. 22 (s. 1452). HS fot. 1985. - *Chapel to the north, cf. fig. 22.*

buede, mens den midterste har tvillingdelt spidsbue, samlet på hængestav med profileret konsol og kronet af toprude. Blændingens nedre del brydes af en muligvis sekundær, fladbuet glug til loftsrummet.

Den oprindelig stueetage, hvis loft har ligget ca. 2,2 m over nuværende gulv, far sit særlige præg ved væggenes nicher (afdækket med trappestik og til dels rekonstrueret), som i antal svarer til vinduerne og er fordelt mellem disse. I nordøsthjørnet påvistes endvidere levn af en *kaminplads* (jfr. fig. 17), der i forening med de øvrige særtræk karakteriserer rummet som mødesal eller bolig.^{29a}

Endnu i middelalderen er funktionen ændret og rummet formentlig indrettet som kapel: Trælofterne og kaminen er fjernet, tilbage-springet over stueetagens loft udmuret med en halvtstens tyk udligningsmur og et *hvelv* er indbygget, hvilende på falsede piller. Langs alle

Fig. 16. Oprindelig vinduesniche i underetagen af nordre tilbygning, jfr. fig. 18a (s. 1453). KdeFL fot. 1965. - Original window recess in the lower storey of the north chapel, cf. fig. 18a.

fire vægge er der spidsbuede, helstens brede skjoldbuer, mens ribberne er halvtens med af-fasede hjørner umiddelbart over vederlag (jfr. fig. 17); i sviklerne rektangulære spygat. Endvidere har man blændet døren samt de små vinduer og i stedet indsat en større lysåbning i øst. Dette fladbuede vindue, som retableredes ved restaureringen, har falset stik og er i øvrigt brudt igennem før opførelsen af udligningsmuren, der foroven danner en indramning bestående af tre udkragede skifter med skrå underside, mens det fjerde er ført lige igennem.³⁰ - Forbindelsen til kirkerummet tilvejebragtes ved indsættelsen af en bred, spidsbuet arkade.

Ændringen til våbenhus må være sket længe før denne funktion omtales 1832.³¹ Vilhelm Tvedes tegninger fra 1856 (fig. 25) viser, at der da var en fladbuet, falset dør i gavlen, mens kommunikationen med kirkerummet skete gennem en ligeledes fladbuet dør i den blænde-

de arkade; østvæggens vindue var bevaret, muligvis i uændret skikkelse. Ved hovedstandsættelsen 1857 blændedes dette vindue, og i stedet indsattes i vestvæggen et spidsbuet med støbejernsstel; dørene ændredes ligeledes med spidsbuer og i denne skikkelse stod tilbygningen frem til 1963.

Langhuskoret, som ifølge sin blændingsgavl må henføres til 1500'ernes første årtier, adskiller sig fra hovedparten af det samtidige byggeri ved landsbykirkerne gennem sin mere kultiverede behandling af detaljerne (jfr. fig. 6). Materialet er munkesten i munkeskifte, suppleret med genanvendte kampesten fra det nedrevne kor. Over syldstenene er der en sokkel, hvis afsluttende profil er sammensat af vulst over skråkant, adskilt af glat skifte. Seks skifter over soklen er der trukket en to skifter høj bæltege-sims med to små rundstave under vandnæse.

Fig. 17. Nordøstre hjørne af nordre tilbygnings stueetage med levn af oprindelig kamin bag sekundære hvælpiller, sml. fig. 18a (s. 1453). Marinus Andersen fot. 1965. - North-east corner of the lower storey of the north chapel showing remains of fireplace behind the secondary pillars of the vault, cf. fig. 18a.

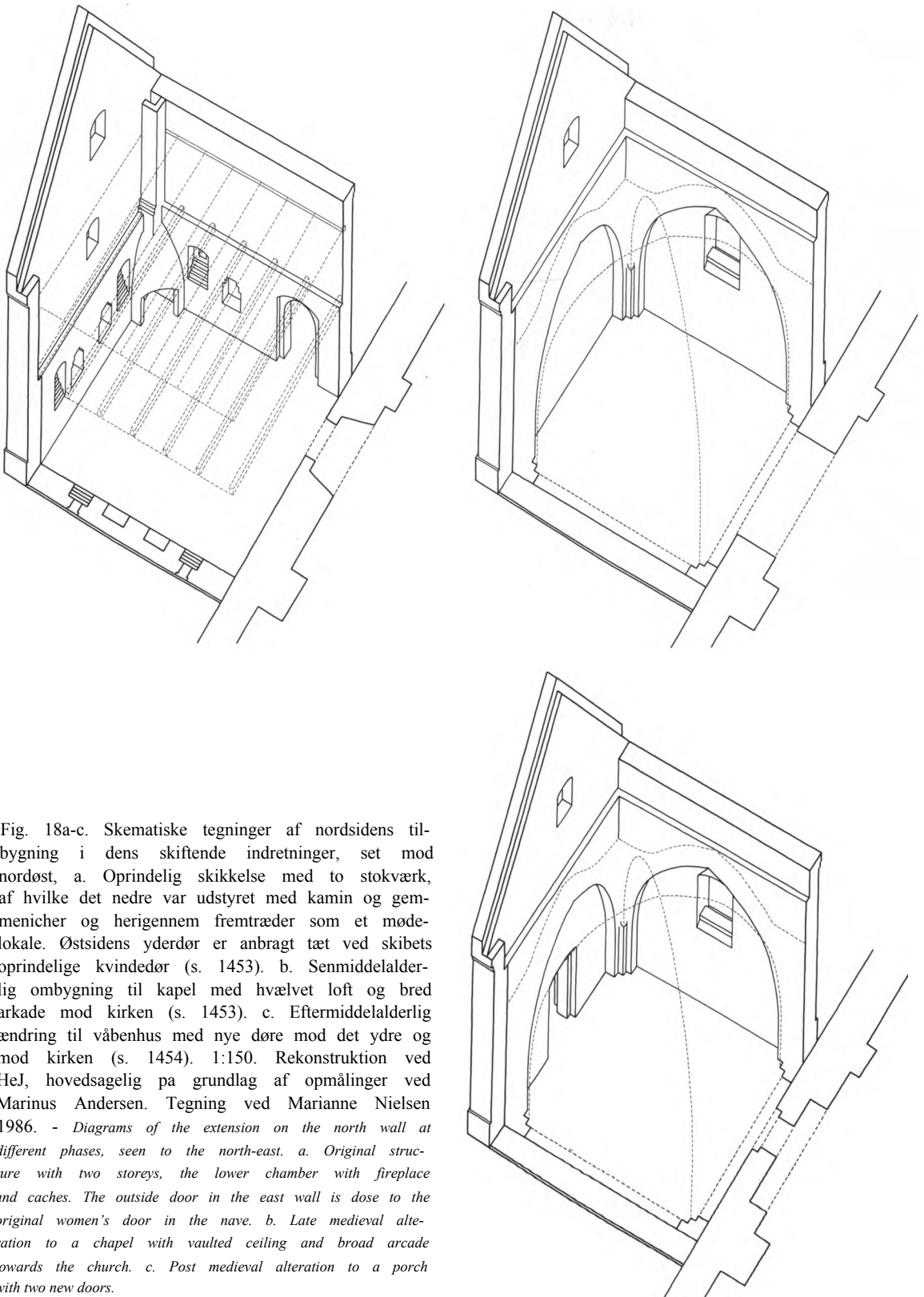

Fig. 18a-c. Skematiske tegninger af nordsidens tilbygning i dens skiftende indretninger, set mod nordøst, a. Oprindelig skikkelse med to stokværk, af hvilke det nedre var udstyret med kamin og gemmenicher og herigennem fremtræder som et mødelokale. Østsidens yderdør er anbragt tæt ved skibets oprindelige kvindedør (s. 1453). b. Senmiddelalderlig ombygning til kapel med hvælvet loft og bred arkade mod kirken (s. 1453). c. Eftermiddelalderlig ændring til våbenhus med nye døre mod det ydre og mod kirken (s. 1454). 1:150. Rekonstruktion ved HeJ, hovedsagelig på grundlag af opmålinger ved Marinus Andersen. Tegning ved Marianne Nielsen 1986. - *Diagrams of the extension on the north wall at different phases, seen to the north-east. a. Original structure with two storeys, the lower chamber with fireplace and caches. The outside door in the east wall is close to the original women's door in the nave. b. Late medieval alteration to a chapel with vaulted ceiling and broad arcade towards the church. c. Post medieval alteration to a porch with two new doors.*

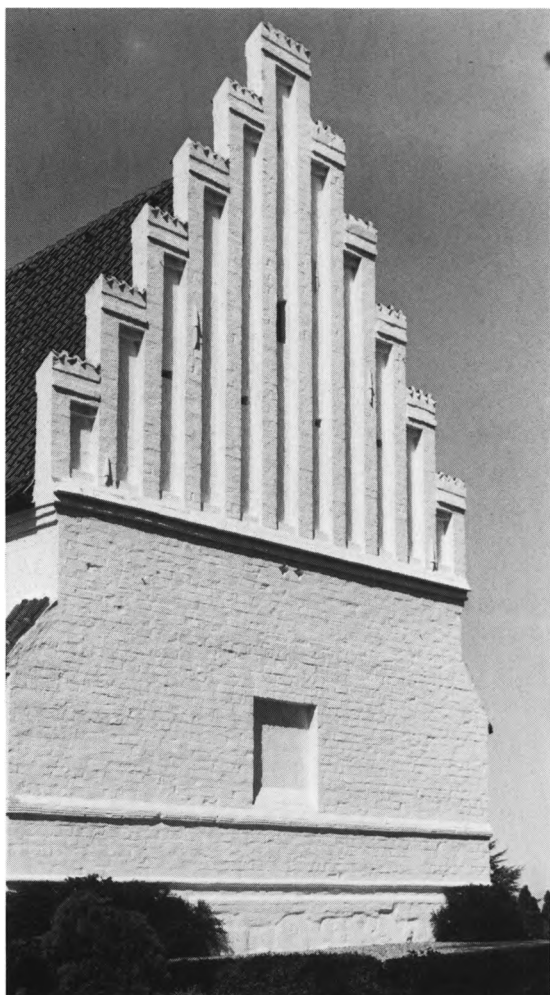

Fig. 19. Korets gavl (s. 1456). HJ fot. 1985. - *Chancel gable*.

Disse profiler findes såvel på gavlen som på flankemurene, hvor de er ført omkring en række støttestøtter, der afsluttes med omløbende, svagt udkraget retkantgesims under afdækningen med munke og nonner. Midt på gavlen, umiddelbart over bæltegesimsen findes en firkantet blænding, antagelig gjort med henblik på *†maleri*, hvoraf endnu Høyen så farvespor.³² Umiddelbart under gavlfoden ses to små firkantformede fordybninger, muret af formsten, og muligvis levn af en påtænkt frise, som den kendes fra byernes mere rigt udformede arkitektur. Selve gavlfoden markeres af en gesims med elegant vandnæseprofil (jfr. fig. 6), og her-

over hæver sig taggavlen med 11 vandret falsede højblændinger under tilsvarende antal, let brynede kamtakker. I midterblændingen sidder en slank lysglug og noget lavere brydes gavlen af en række bomhuller. - Det nye kor, som omfatter et *sakristi* i østenden,³³ har altid været ensidigt belyst i syd, men ingen oprindelige lysåbninger er længere bevaret. I modstrid med sakristiets oprindelige funktion er dette sekundært udstyret med et stort vindue svarende til de to mod korrummet, ligesom man har indsat en fladbuet præstedør mod nord.

I det indre står koret med to samtidige hvælv, hvilende på forlæg. I vest mod skibet er der opsat en helstens bred, rund gjordbue, og en tilsvarende bue adskiller de to fag, som har almindelige halvstensribber og små rektangulære spygat i sviklerne. I skillevæggen til sakristiet er en fladbuet dør, der mod sædvane er centralt placeret. Selve sakristiet har to kvadratiske hvælvfag, hvilende på forlæg; ribberne er halvstens svarende til gjordbuen. I østvæggens nordre del sidder en samtidig skabsniche (se vægskab), 50 cm dyb og med bunden 110 cm over gulv; selve åbningen måler 42 X 79 cm.

Søndre våbenhus, som i dag fremtræder afgørende præget af Marinus Andersens restaurering 1963-67, er i sin kerne et stort, to-etages våbenhus fra tiden o. 1525. Indtil den seneste istandsættelse stod det i en reduceret skikkelse, som skyldtes restaureringen 1857, og det fungerede som materialhus, hvilket allerede var tilfældet 1686, da reparationer på »kalkhuset« omtales.³⁴

Af den oprindelige bygning er bevaret vestre flankemur (fig. 20) samt to tredjedele af sydgavlen indtil foden af taggavlen. Materialet er munkesten i munkeskifte over markstenssyld. Bygningen har tilsyneladende stået vinduesløs bortset fra luger og glugger til loftsrummene. Den fladbuede dør under spidsbuet, tredobbelt falset spejl, er antagelig oprindelig og åbner sig mod det indre med fladbuet niche. Opmålingen 1856 (jfr. fig. 23) viser, at gavlenes to fladbuede glugger til det øvre stokværk da stod delvis udmurede, mens selve taggavlen synes ufuldendt: Øjensynlig havde man fra begyn-

Fig. 20. Sydsidens våbenhus, mens det benyttedes som material- og fyrrum. Indre, set mod vestvæggen med bjælker mellem de to stokværk (s. 1457). Marinus Andersen fot. o. 1963. - *The south porch when used as toolshed and boiler room. Interior to the west showing the beams between the two storeys.*

delsen planlagt en etagedelt blændingskomposition i slægt med en række eksempler ved andre vestsjællandske kirker.³⁵ Af dette system var bevaret den nedre række med vandret afdekning, hvorimellem sad to slanke glugger. Den øvre gavltrekan var efter tegningen at dømme en spinklere, sekundær lukkemur, indrammet af tandsnit langs taglinjerne. Det lader sig ikke afgøre, hvorvidt dette vandrette skel repræsenterede et byggestop eller en ombygning efter eventuel beskadigelse (hvorved kamtakker kan være fjernet).

I det indre brydes vestre flankemur af tre fladbuede spareblændinger. Tilsvarende fandtes indtil 1856 i østvæggen, mens der i gavlen øst for den asymmetrisk anbragte dør er én, der nu fremtræder halvt rekonstrueret. Ca. 2,3 m over nuværende gulv markerer et spring i vestmuren, hvor bjælkelaget mellem de to stokværk har ligget. Den øvre etage har i vestvæggen bevaret to fladbuede spareblændinger og i

gavlen yderligere to (den østre delvis rekonstrueret), som indrammer de ovenfor nævnte vinduesglugger.

Ved Vilhelm Tvedes restaurering 1857 reduceredes tilbygningen i bredden, idet en ny østmur opførtes længere mod vest. Indgrebet nødvendiggjorde tillige en ændring af gavlen, der forsynedes med pinakelgavl i analogi med tårnets. I gavlfladen over døren indfældedes tillige en *støbejernstavle* med indskrift i relieffrakstur: »Restaureret Aar 1857«, tavlen henligger nu på våbenhusloftet. - Ved Marinus Andersens ombygning 1963-67 genrejstes østre flankemur på oprindelige fundamenter, men udformedes med et trappeløb til øvre stokværk og kirkens lofter. Materialet er små gule sten, og muren rummer endvidere nytterum og installationer. Det øvre stokværks gulv hviler nu på jernbjælker og er i øvrigt ikke ført helt frem til skibets mur, men afsluttes med et jernrækværk mod den smalle skakt, der herved er

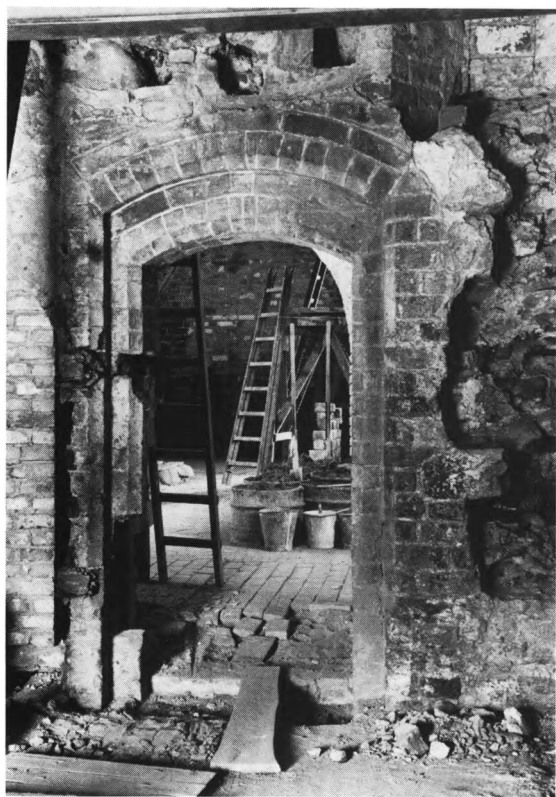

Fig. 21. Den senmiddelalderlige syddør, set fra våbenhuset under restaureringen (s. 1458). Marinus Andersen fot. 1965. - Late medieval south door, seen from the porch during restoration.

fremkommet. Det nye tag er et afvalmet sadeltag.

Skibets *søndre dør* (fig. 21) er helt ombygget i senmiddelalderen, muligvis i forbindelse med våbenhusets fornyelse. Materialet er munkesten, og formen fladbuet med fælset ydre åbning og en bredere indvendig niche til dørfløjen. Åbningens hjørner og stik fremhæves mod det ydre af hulkantede formsten, og stikkene er ydermere indrammet af prydskitte af løbere.

†*Våbenhus*. I forbindelse med restaureringen af søndre våbenhus 1963f. fremdroges i gulvet inden for vestre flankemur sylden og de nederste skifter af en spinkel nord-sydgående murets mur, som må hidrøre fra et ældre middelalderligt våbenhus af mere beskedne dimensioner end det eksisterende; hverken østre flankemur eller gavlens plads er påvist.

†*Vindfang til herskabspulpitur*. 1) Tegningerne af kirken 1856 (fig. 25) viser, at der da på skibets nordside op mod østsiden af nordre våbenhus fandtes en ny forbygning, der tjente som vindfang og trappeopgang til det Lerchenborgske herskabspulpitur. Hverken forbygningen eller pulpituret er omtalt i regnskaber eller andetsteds. Efter formen at dømme stammede de fra 1800'ernes første del og er muligvis kommet til ved en af de restaureringer, som omtales i dette tidsrum. 2) 1857. Ved Vilhelm Tvedes restaurering dette år fornyedes herskabspulpitret, og der opførtes en mere statelig forbygning i nygotisk stil med zinkrelief af det grevelige våben over den spidsbuede indgangsdør (jfr. fig. 22). Selve pulpituret indbyggedes i en spidsbuet vægniche. Nedrevet ved restaureringen 1963-67.

Eftermiddelalderlige ændringer og reparationer.

Der er meget få oplysninger om de forskelligartede indgreb, bygningen har været underkastet i århundrederne mellem Reformationen og vor tid; men det fremgår, at bl.a. tårnet og langhuskorets piller har behovet reparation: 1686 fik Lars muremester, Kalundborg, betaling for reparation af tårnets sydvestre hjørne,³⁴ og samtidig hermed indlagde Rasmus smed ni ankre. 1734 rapporteredes, at tårnet var revnet fra øverste lydhul til kammen.²⁰ 1666 fornyede muremester Mads Jensen, Kalundborg, afdekningen på tre af pillerne ved kirkens sydside,¹⁹ men 1734 var to af dem atter brøstfældige og manglede tagsten.²⁰ Reparationerne på tårnet aflæses bl.a. i de omfattende skalmuringer på syd- og vestsiden, der ved restaureringen 1963-67 fornyedes (moderne munkesten i stedet for små, gule). Af støttepillerne synes det især at være de to østligste mod syd, som har måttet renoveres; således fremtræder de på tegningerne fra 1856 (fig. 23) berøvet de enkeltheder (sokkel, bælte- og taggesims), som kendetegner de øvrige. Formentlig afspejler disse indgreb problemer af statisk art, som tillige har nødvendiggjort opspænding af hvælvbuerne ved hjælp af de af stangjern tildannede **smedejernskiler* (fig. 60), der udtoges ved restaureringen 1963f., og indleveredes til Nationalmuseet

Fig. 22. Tilbygninger ved langhusets nordside: Nedrevet $\uparrow$ vindfang til herskabspulpitur fra 1857 (s. 1458) samt midaldlerligt våbenhus, jfr. fig. 15 (s. 1452). Ældre fot. ved embedet. - *Additions along the north wall of the church: ten-trance to manorial pew erected 1857 and medieval porch; cf. fig. 15.*

(inv. nr. DI-2/1965). Den ene måler ca. 15 X 6 cm og bærer på siden et cirkulært stempel med reliefversalerne HS (Henrik/Hans smed?) omkring en cirkel, hvorigennem en pil, alt indrammet af tovsnoet ring.

Sydvæggen i langhusets tredje fag (d.e. det østligste i det gamle skib) er ombygget i halvtykkelse, delvis med benyttelse af store sten i krydsskifte. Den omstændighed, at mindskelsen af murtykkelsen indvendig fremtræder som en spidsbuget blænding under hvælvets skjoldbue, antyder umiddelbart muligheden af en blændet arkadeåbning til et $\uparrow$ kapel?, der i så fald måtte være fjernet før opførelsen af det store våbenhus. Antagelsen modsiges imidlertid af de ubrudte rækker af oprindeligt markstensmurværk foruden under det sekundære murværk.³⁶ Det skal nævnes, at man 1686³⁴ reparerede et stykke af »brandtmuuren« (d.e. teglstensmuren) på kirkens sydside; men ombygningen, der måske hænger sammen med en vinduesfornyelse, kan være gennemført på et hvilket som helst tidspunkt mellem hvælvslagningen og 1856, da nichen er registreret på tegningerne af kirken (jfr. fig. 24).

I 1800'ernes første halvdel omtales istandsættelser af murværk, gulve og tage uden nærmere

specifikation af omfanget, således 1823 og atter 1837.¹² Derimod er man bedre underrettet om hovedrestaureringen 1857, som gennemførtes efter tegninger af arkitekt Vilhelm Tvede. For bygningens vedkommende bestod ændringerne ifølge synsprotokollen i det væsentlige af indmuring af nye støbejernsvinduer med blyindfattede ruder, nyt flisegulv samt opførelse af en udbygning til nyt greveligt pulpitur.¹⁷ Herudover fremgår det indirekte, bl.a. ved sammenligning mellem arkitektens opmålinger før restaureringen og bygningens udseende indtil 1963 (jfr. fig. 23f., 6), at tårnet istandsattes og bl.a. fik nye taggavle, søndre våbenhus (dåværende materialhus) ombyggedes, samt at det ydre murværk repareredes med skalmuring og delvis rekonstruktion af manglende sokler og gesimser på langhuskoret.³⁷ 1880 fornyedes kirkens indre (jfr. $\uparrow$ kalkmalerier), og endelig underkastedes bygningerne i årene 1963-67 gennemgribende restaurering ved arkitekt Marinus Andersen. Ved denne hovedistandsættelse, som bragte mange ældre bygningsspor frem og herigennem har bidraget til øget viden om kirkens historie, fjernedes hovedparten af de træk, som var kommet til ved restaureringerne i 1800'ernes anden halvdel: Ydre og indre mur-

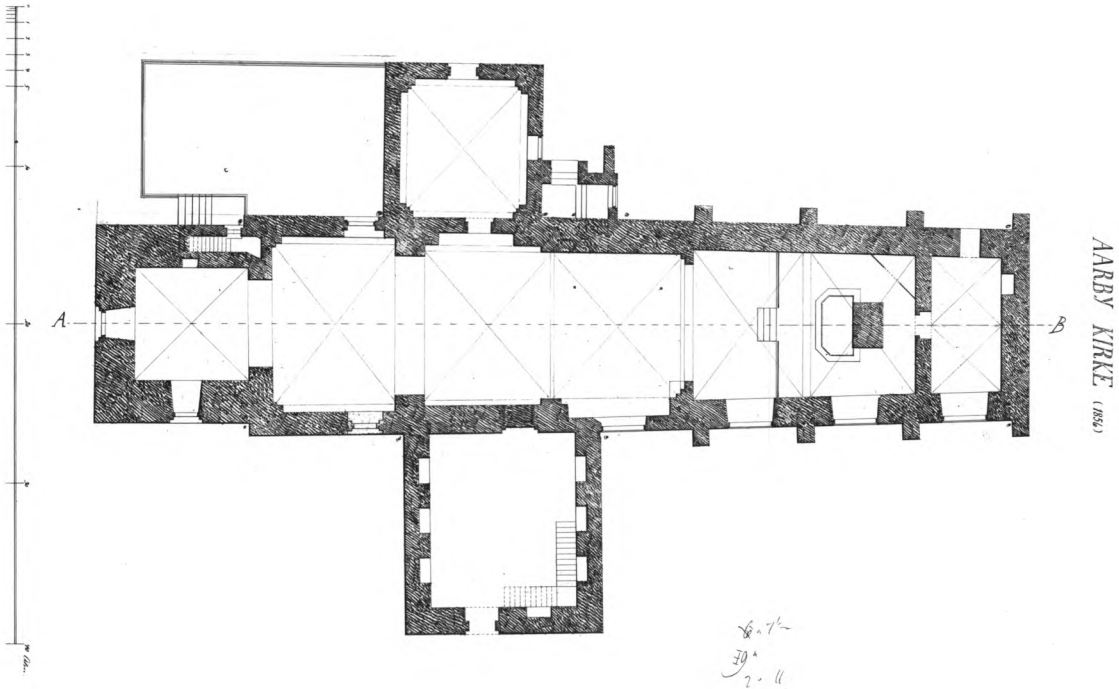
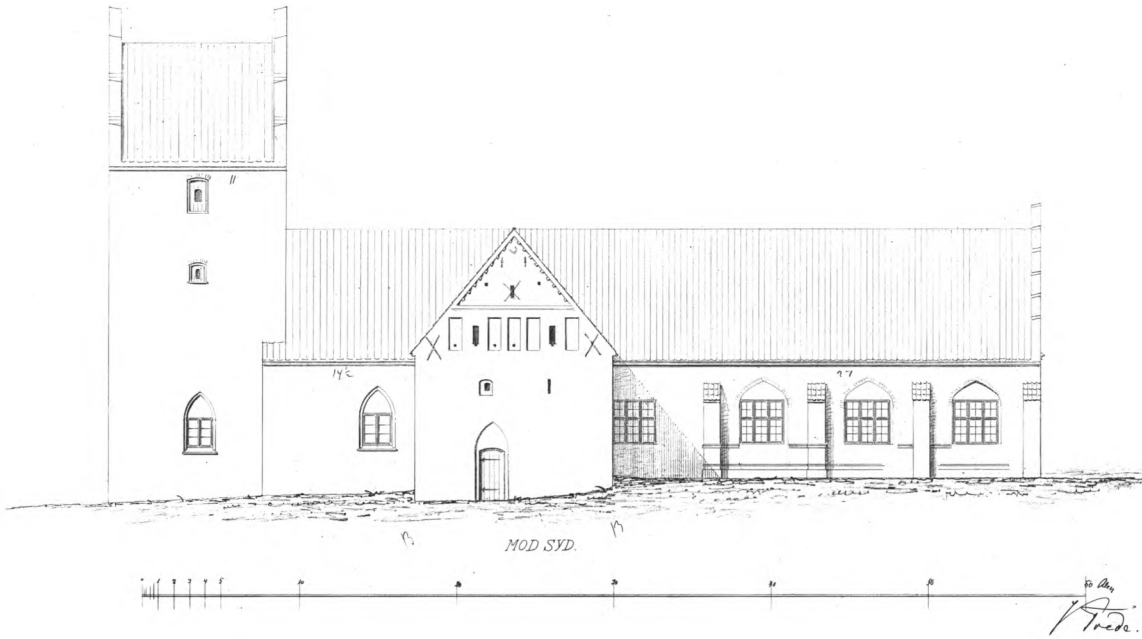
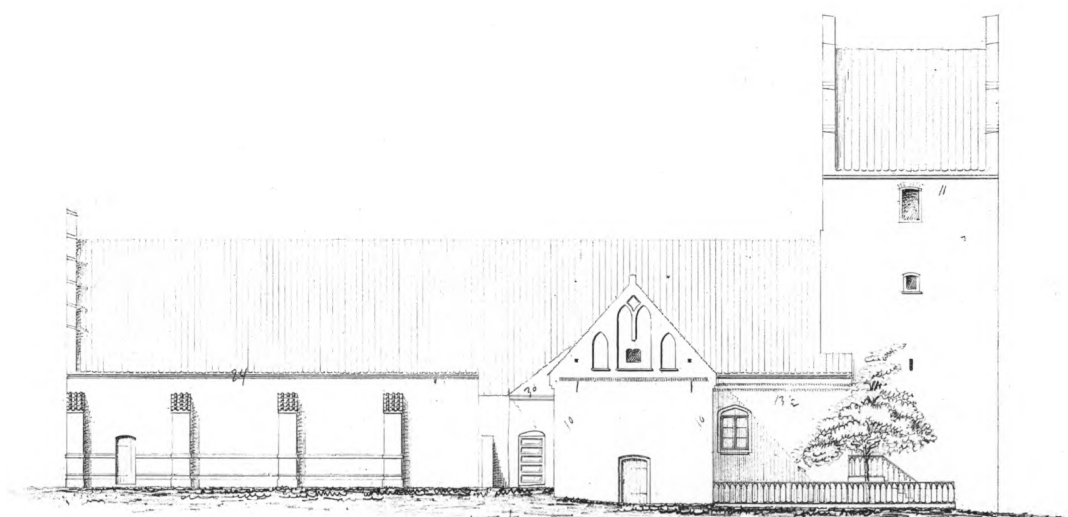

Fig. 23-26. Plan, facader og snit. 1:300. Tegnet af Vilhelm Tvede 1856 inden kirkens restaurering året efter. Kunstakademiets bibliotek. - Ground-plan, facades and sections. Measurements by Vilhelm Tvede 1856 prior to the restoration in the following year.

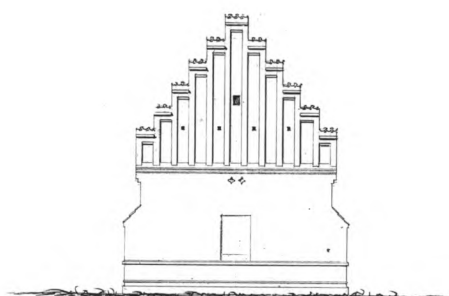

MOD NORD

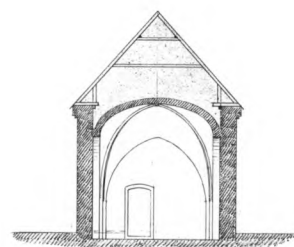
P. Frederiksen

AARBY KIRKE

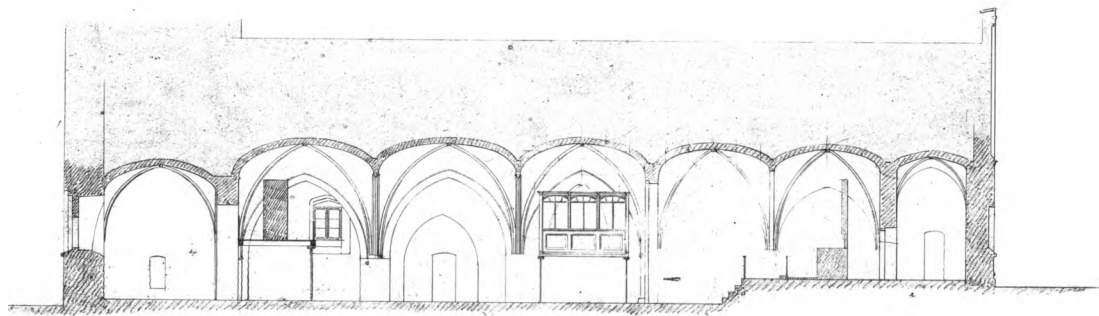
N:o 8

MOD ØST

VÅBENHUS

EFTER AB

P. Frederiksen

Fig. 27. Middelalderligt gulv af teglfliser i skibet (s. 1462). EIM fot. 1965. - *Medieval tiled floor in the nave.*

værk befriedes for defekte skalmuringer og cementpuds, samtlige tage fik nye vingetegl, vinduesformerne ændredes og gulvene blev om-lagte. Endvidere genskabtes den oprindelige bredde af søndre våbenhus, mens herskabspulpeturets vægniche tilmuredes, og forbygningen sløjfedes.

Til de nylagte *gulve* er delvis genbenyttet ottekantede fliser, vekslende med små sorte kvadratiske (fra 1857), som de ses i langhusets midtergang fra korsranken i øst til tårnrummets orgel i vest samt i nordkapellet. I skib og tårnrum flankeres denne midtergang af gule sten, lagt på fladen, mens tilsvarende materiale langs korets vægge er kantstillede, begge steder uden fuge. Sakristi og våbenhus har gulve af kantstillede gulsten, lagt i sildebensmønster uden fuge. - I de to korfag (og sakristiet) ligger gulvet på et hævet podium, som forbindes med skibet via en fire trin høj trappe, muret af gule sten. Før 1857 omfattede podiet, som forment-

lig er oprindeligt og betinget af terrænet (sml. alterbord og dør til sakristi) kun det østligste fag, idet trappen dog strakte sig lidt ind i andet fag (jfr. fig. 24). Ved Vilhelm Tvedes restaurering respekteredes denne disposition, omend selve trappen ændredes og fik konveks form i rummets fulde bredde (jfr. fig. 6). 1963f. påvises imidlertid, at skrankemuren til podiet i dets udstrækning før 1857 var af små gule sten, samt at tilsvarende materiale var benyttet til en skalmur forneden på flankemurene i andet fag. Heraf følger øjensynlig, at den vestre del af et to fag dybt podium, som det nu rekonstruerede, i eftermiddelalderlig tid er blevet gravet væk.

Under restaureringen påtraf man endvidere diverse fragmenter af ældre gulve: 1) Mørtelgulve, antagelig oprindelige, sås dels i langhusets fjerde fag (d.e. sydvesthjørnet af oprindeligt skib), dels langs fundamentresterne af det oprindelige kors nordre flankemur. 2) Murstensgulve, formentlig middelalderlige, men ikke samtidige, sås flere steder, uden at den nøjagtige lokalisering fremgår, a. Kvadratiske fliser, lagt i diagonalmønster, fandtes ved nordvæggen, ud for hvælpillen mellem tredje og fjerde fag (jfr. fig. 27). b. Skråtliggende munkesten, bl.a. ved sydurens hvælpille mellem fjerde og femte fag (jfr. fig. 7). c. Munkestensgulv inden for nordkapellets oprindelige østdør. d. Munkesten og kvadratiske fliser, antagelig genanvendt materiale, i arkaden mellem nordkapel og skib. - En kreds af fundamentsten syd for alterbordet er tolket som levn af *piscina*?³⁸

Kirkens *vinduer* er ændret flere gange; men kun indgrebene i nyere tid kan beskrives og dateres med sikkerhed. 1856 (fig. 23) havde samtlige lysåbninger småsprossede trærammer af en type, som hyppigt indsattes i kirkerne o. 1800.³⁹ Korets tre store vinduer sad udvendig i blændede spidsbuede åbninger, hvis stik synes bevarede. Hvornår de hertil hørende vinduer er indsat, og hvorledes de i enkeltheder har været udformet oprindeligt, vides ikke; men at de er sekundære fremgår dels af de ikke-middelalderlige dimensioner i forhold til sakri-

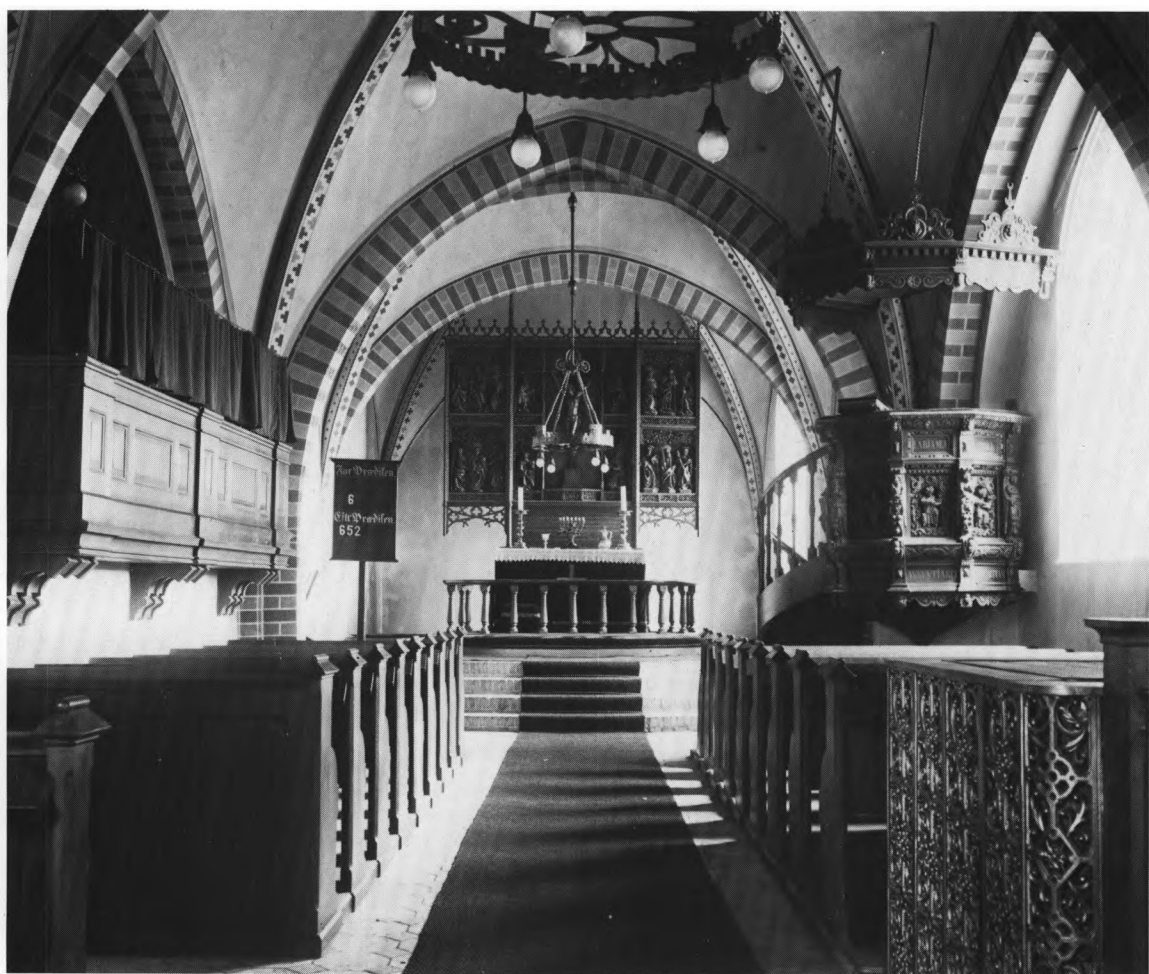

Fig. 28. Indre, set mod øst inden restaureringen 1963-67. Ældre postkort i NM2. - *Interior to the east prior to the restoration 1963-67.*

stiet, dels af den partielle fjernelse af bæltegesimsen. Stikkene og det omgivende murværk er af store sten, lagt i krydsskifte; sidstnævnte hidrører dog snarest fra 1857, da karmsiderne ændredes og jernrammer med blyindfattet glas (fig. 29) blev indsat. Tilsvarende åbninger fik langhusets tredje og femte fag, og her findes ligeledes murværk i krydsskifte. De ældre vinduer, som forsvandt kendes alene gennem opmålingerne fra 1856 (fig. 23). Det vestligste af langhusets søndre stammede snarest fra middelalderen, mens det nordre i samme fag fremstod i renæssanceskikkelse (Tudorbue) og sad vestligt forskudt i forhold til en ældre fordybning, som muligvis var levn af vestforlængel-

sens oprindelige, nu delvis fremdragne vindue; begge åbninger sad asymmetrisk i forhold til hvælvets skjoldbuer, hvilket formentlig hovedsagelig skyldtes, at der var tale om ændringer af eksisterende vinduer fra tiden inden hvælvenes indbygning, men muligvis tillige hensynet til et pulpitur. Af sydvinduet i langhusets tredje fag anes indvendig levn af et stik, som må være jævngammelt med ombygningen af muren på dette sted. - Ved restaureringen 1963 f. blændedes langhusets nordvindue, mens de øvrige reduceredes ved indmuring af fladbuede vippevinduer (termoruder) i en delvis blanding af 1857-åbningerne.

Tagværker. Langhuskoret (og sakristiet) har

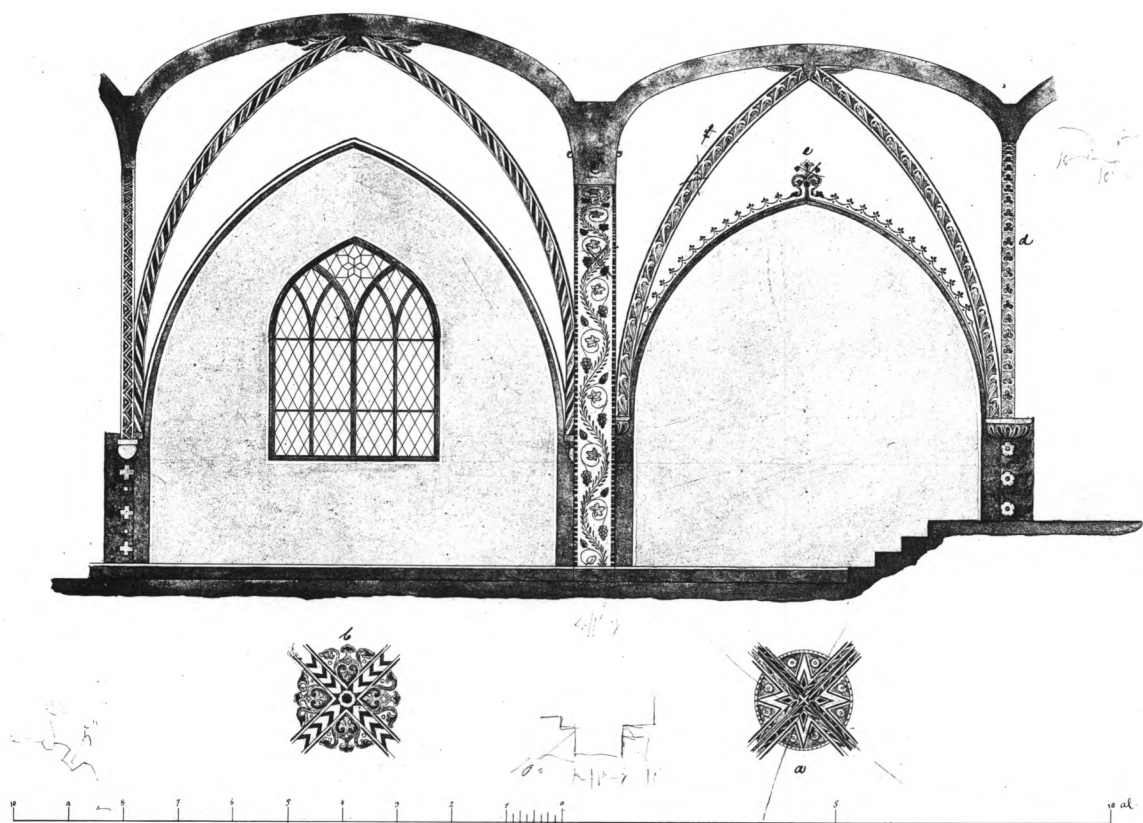

Fig. 29. Forslag til malet udsmykning af kirkens hvælv (s. 1465). Farvelagt tegning uden signatur og datering; men formentlig ved Vilhelm Tvede 1856-57. Kunstakademiets bibliotek. - *Proposal for painted decoration of the vaults of the church. Unsigned and undated colour drawing, presumably by Vilhelm Tvede 1856-57.*

bevaret oprindeligt egetagværk af krydsbåndstype; dobbelt lag hanebånd af ældre, genanvendt tømmer og spærstivere, som er kæmmet ned over spærfoden. De 12 fag, som har bindbjælker mellem hvælvfagene, er bladet og fornaglet på vestsiden, og sammesteds nummereret fra vest med øksehugne streghumre i nord og trekantstik på streg i syd. Resten af langhuset har nyere fyrretagværk, formentlig fra 1800'rne, med enkelt lag hanebånd, hvortil et antal ældre egespær er genanvendt. Kirkens øvrige afsnit har nyere fyrretræstagværker, blandt hvilke tårnets opviser noget ældre genanvendt tømmer, mens tagværket over søndre våbenhus hidrører fra seneste restaurering.

Kirken står i dag helt præget af Marinus Andersens restaurering 1963-67. Den er hvidkalket ude som inde, og tagene er tækket med røde vingetegl.³⁹³

Opvarmning. 1883 havde kirkeejeren ladet opsætte »varmeapparat«.⁴⁰ 1923 siges et nyt varmeværk at være installeret,¹⁷ muligvis en fornyelse af den kalorifer med indfyring fra søndre våbenhus, som allerede eksisterede 1918 (jfr. fig. 6). 1936 ønskedes et nyt varmeapparat, da det gamle var ubrugeligt. Ved hovedrestaureringen 1963f. fornyedes varmeanlægget, og en central med kedel og fyr opstilledes i den samtidig hermed opførte bygning uden for kirkegårdens østmur.

†*Kalkmalerier.* 1) Middelalderlige. På overvæggene af det oprindelige skib anes rødbrune og okkergule farvespor, der er levn af en udsmykning, malet på hvidtelag over vægpudsen. Øjensynlig er de overhvidtet allerede inden hvælvslagningen. 2) 1857. Ved kirkens beskrivelse 1862 siges væggene at være »overstrøgne med limfarve, dels rød, dels blå«.¹⁷ Fra

Vilhelm Tvedes restaurering kendes et udateret forslag (fig. 29) til en udsmykning af langhusets hvælv og vægge med middelalderlig ornamenterik, holdt i røde, grå, grønne og gule farver. Det er uvist, hvorvidt dette har dannet forlæg for den summarisk beskrevne udsmykning. 3) 1880 var kirken under »monumental udsmykning«. ⁴¹ Hermed sigtes til den nygotiske dekoration af hvælvbuerne, som stod bevaret indtil seneste restaurering (jfr. fig. 28).

†*Kalkmalerier?* 1582. Ifølge præsteindberetningen 1686 ⁴² bar kirkens hvælv (»valvarum templi«) to enslydende indskrifter fra Job 1, 21: »Sit n(om)en D(omi)ni Benedictum 1582« (Herrens navn være lovet). Indskrifterne stedfæstedes yderligere til henholdsvis den nordre og søndre dør, og det kan således ikke udelukkes, at inskriptionerne har været malet på hvælvkapperne over de nævnte indgange som et led i kirkens istandsættelse dette år (jfr. panel).

INVENTAR

Oversigt. Kirken har stadig sin romanske døbefont af granit i behold, mens et røgelsekar fra 1400'ernes første halvdel er overleveret til Nationalmuseet. I forbindelse med den senmiddelalderlige korudvidelse muredes alterbordet, hvorpå den jævnaledende højaltertavle er opstillet. Et skab indpasset i en niche i sakristiets østvæg, er antagelig ligeledes samtidigt med dette bygningsafsnit. I kirken findes desuden en sidealtertavle, viet Maria. En figur, hvis identitet ikke kan afgøres, da den er savet brutalt igennem på langs, ligger på loftet; også den har formentlig hørt til et sidealter. Stærkt medtaget er også en Kristusfigur uden arme, fra 1400'ernes første halvdel; et mindre krucifiks fra århundredets sidste halvdel blev stjålet fra sakristiet 1970. Den vendbare alterbordsforside med maleri fra 1500'ernes første fjerdedel viser på den ene side Maria med barnet flankeret af Margrethe og Nikolaus, på den anden en stofefterligning. Et panel med foldeværksfyldinger og indskrift samt årstallet 1582 er skænket Nationalmuseet. Alterstagerne blev udført o. 1625, og prædikestolen har malet årstal 1634. Endnu 1695 nævnes dens forgænger i et inventarium. 1668 leverede snedker Jens Hansen i Kalundborg et †korgitter. 1700'erne repræsenteres af alterkalk og disk, der svarer til sættet i Røsnæs og ligeledes er skænket af kirkeejeren. Sygesættet stammer sandsynligvis fra århundredets sidste del.

Ligesom i andre kirker under Lerchenborg blev inventaret i Årby underkastet større restaureringer i forrige århundrede; det skete i årene omkring 1832 og 1857, begge gange på foranledning af Christian Albrecht Lerche, som overtog stamhuset 1830 og døde 1885. I arkivalierne omtales reparationerne kun i korte vendinger; 1857 anføres således, at »altertavle og prædikestol var restaureret og stærkt forgyldt, ny alterbeklædning og knæfald indrettet, orglet forbedret og smukt indrettet«. Alterbeklædningen dækkede bordets for- og sidepartier; på bagsiden (mod øst) anbragtes den middelalderlige alterbordsforside. Det meddeles endvidere, at der var opstillet nye stole over hele kirken, de samme, som fortsat er i brug. Derimod fjernedes alterskranken ved den gennemgribende restaurering, der fandt sted i årene 1963-67. Det var også ved denne lejlighed, at herskabspulpeturet blev revet ned og de nyere alterbordspaneler fjernet til fordel for det middelalderlige. Desuden afdækkedes ældre, hovedsagelig oprindelig bemaling under egetræsmaalingen fra forrige århundrede.

Alterbord (fig. 61), senmiddelalderligt, fra korudvidelsen, foruden af kampesten, foroven mursten, 169,5 x 129 cm og 124 cm højt, opført 130 cm fra østvæggen. Bordet dækkes nu af en 8 cm tyk, grå marmorplade fra seneste restaurering. Det er uvist, hvornår forhøjelsen med mursten har fundet sted, og om der i denne forbindelse i øvrigt er ændret ved bordet.

I sin indberetning 1759 omtalte præsten alterbordets †*heltengrav*, der var dækket af en marmorsten; i graven lå nogle »katolske ben svøbt i rød damask og derom igen noget bly. Det holdes for at være jomfru Maria (jfr. s. 1443) eller en helgens ben«. ⁴³

†*Sidealter.* Ved sidste restaurering fandtes rester af et sidealter i sydøsthjørnet af langhusets femte fag.

Alterbordspanel (fig. 30-31), fra 1500'ernes første fjerdedel, med malet fremstilling på begge sider og tidligere †*paneler* med malerier på kortsiderne. Det bevarede panel måler 98 x 165 cm, og består af tre vandrette planker i en 8-9 cm bred ramme med hulkel og rundstav inderst, foruden dog skråfas. Bagsiden har skråfas på alle fire sider. Den oprindelige staffing ligger på kridtgrund. Brede borter til siderne og en smallere foroven indrammer billedet af Maria med barnet flankeret af Nikolaus og

Fig. 30. Alterbordspanel fra 1500'nes første fjerdedel med malet fremstilling af S. Nikolaj, Maria og S. Margrete. På den anden side stofmønster, jfr. fig. 31 (s. 1465). Fotograferet før restaureringen 1965. N.J. Termansen fot. 1966. - Panel of altar frontal from the first quarter of the 1500s, with painting of St. Nicholas, the Virgin Mary, and St. Margaret. On the other side is a textile pattern, cf. fig. 31.

Fig. 31. Alterbordspanel fra 1500'nes første fjerdedel med malet stofmønster. På den anden side tre helgenbiller, sml. fig. 30 (s. 1467). N. J. Termansen fot. 1966. - Panel of altar frontal from the first quarter of the 1500s with painted textile pattern. On the other side the Virgin and two saints, cf. fig. 30.

Margrethe. De tre hellige personer er fremstillet i et landskab med træer i baggrunden og således, at figurerne så at sige står på rammen forneden, mens glorieerne bag deres hoveder når den øverste bort, hvorpå deres navne er malet med versaler: »Sanctvs Nicolavs, sa(ncta) Maria, sa(ncta) Margreta«. Nikolaus fremstilles som biskop med mitra på hovedet og bispestav i venstre hånd, i højre holder han en bog. Maria, med krone og stående på måneseglen, bærer det lidt tykmavede barn på højre arm, mens Margrethe, fremstillet som kronet jomfru, holder opslået bog i højre hånd og i den venstre korsstav, som hun stikker gennem gabet på den drage, hun træder under fode.

Nikolaus har rød mitra og tilsvarende kappe over sort, guldindvirket brokadesdragt samt hvide handsker, Maria blågrøn kappe over rød, guldindvirket kjole, grå månesegl. Margrethe er iklædt mørkegrå kjole, hvorover grøn kappe med rødt for. Sort drage. Landskab og træer er gulgrønne, himlen blågrøn, mørkest foroven.

De brede sideborter er vandret delt og fremtræder hvide eller som rød brokade med gult mønster. Forneden har de frynser, skiftevis røde, hvide og sorte, hvilket også gælder den vandrette øvre bort, hvor gult dog mangler. Indskriftens hvide renæssancemajuskler fremtræder på rød bund; det ydre rammeværk har ny bordeaux farve med blå hulkel og rødgul rundstav.

På den anden side af panelet er malet et stofmønster, mørkeblåt næsten sort, inden for borter svarende til de allerede omtalte og med de samme farver. Denne side var før restaureringen o. 1965 grundigt overklattet med kalk, men havde ikke været overmalet.

Foruden detaljen med det tykmavede barn, der kan skyldes forlæg eller restaureringer ved samme maler, ses flere fællestræk med alterbordsforsiden i Kvanløse (s. 118 med fig. 13). Eksempelvis kan nævnes ansigterne, især hagens udformning, men det skal understreges, at den dårlige bevaringstilstand, foruden de nævnte muligheder, gør tilskrivningen til samme værksted usikker.

De forsvundne *†*sidepaneler synes kun kendt

fra Høyen, der 1832 noterede: »På siderne afdelinger med malerier«, men intet om, hvad de forestillede, eller om de var jævaldrende med forsiden.⁴⁴

Inden istandsættelsen var panelet forlænget med et smalt bræt af fyr i begge ender for at dække hele bordets længde; det var da anbragt på bagsiden, dvs. østsiden af alterbordet, og var malet gråbrunt.⁴⁵

Alterbordets forside og de to kortsider var dækket af nyere *†*paneler, fra 1857,¹¹ af fyr, forsidens var glat, mens endepanelerne hver havde to fyldinger.

Altartavle (fig. 32), fra 1500'ernes første fjerdedel. Den oprindelige fremstilling i den sengotiske tavles hovedfelt er gået tabt, i stedet udfylder malet skriftsprog fra o. 1600 pladsen omkring et *†*krucifiks; bevaret er dog fire kirkefædre i sidefelterne. De bevægelige skabsfløje rummer seks apostelfigurer hver; af ydersidens malerier er der nu kun ganske få rester tilbage. Tavlen hviler på en 61 cm høj predella, hvis endepartier rekonstrueredes ved istandsættelsen 1964-67. Et lille stykke af en af de afsavede ender opbevares i Nationalmuseet (inv. nr. D 64/1967).⁴⁶

Midtskabet måler 208 X 165 cm og er 23,5 cm dybt, mens fløj skabenes dybde blot andrager 12 cm. Imellem det tredelte midtskabs hoved- og sidefelter er der fritskårne fialer foran de vægge, som adskiller rummene. Det midterste er nu tomt, men i sidefelterne ses de fire store kirkefædre, alle siddende ved en pult på bæk, hvis høje ryglæn afsluttes med fialespir.⁴⁷ Mod nord foroven er Gregor fremstillet som pave med tiara og nedenunder Hieronymus med bredskygget kardinalhat, begge skægløse; med sin fremstrakte højre hånd støtter Hieronymus en lille løve, der på hundemåner springer op ad ham (fig. 34). I sydsiden sidder de to biser Augustin og Ambrosius, skægløse og med mitra på hovedet; Ambrosius holder hænderne foldet i bøn over bogen på læsepulten, og hovedet er drejet på en akavet måde, antagelig for at udtrykke bedestillingen.

Sideskabenes apostle står i to rækker med tre i hver; de kan bestemmes ved hjælp af deres

Fig. 32. Altartavle fra o. 1500-25. I midtskabet yngre malede bibelcitater, som har flankeret $\dagger$ krucifiks; til siderne sidder de fire kirkefædre: Gregor og Hieronymus til venstre (mod nord), Augustin og Ambrosius til højre (mod syd). Fløjskabene rummer afbildninger af de 12 apostle (s. 1467). LL fot. 1967. - Altar-piece c. 1500-25. In the centre compartment, painted biblical texts of later date, once flanking $\dagger$ crucifix. At each side are seated the four Fathers of the Church: Gregory and Jerome (left, north), Augustine and Ambrose (right, south). The side compartments display representations of the twelve apostles.

attributter, men desuden er navnene indridset i glorieerne bagved, jfr. nedenfor. Begyndende foroven i nord er det Peter med nøgle og åben bog, Paulus med sværd og lukket bog samt Jakob den Yngre, som har støttet hænderne på valkestok eller fakbue; nedenunder står Andreas med højre arm om korset (venstre hånd er fornyet), dernæst Johannes, som peger med højre på kalken, han holder i venstre hånd, og til sidst Mattias med økse. — Tilsvarende ses i sydfløjen Mattæus, skæglos, holdende åben bog ind mod brystet; i glorien læses »Judas«

(jfr. nedenfor), hvis attribut er kølle, hellebard eller spyd. Dernæst følger Simon med sav og Jakob den Ældre med pilgrimshat og stav. I nederste række står Tomas med åben bog (ny højre hånd med nyt spyd), Bartolomæus med kniv og Filip med patriarkalkors.

Figurerne er 60 cm høje, hulede i ryggen og har nedboret tilproppet hul i hovedet. Hvor der er sket gennemskæringer, har disse oprindeligt været overklæbet med hørklæred, der ligeledes har dækket fuger eller revner i træet; i de fleste tilfælde er der dog brugt blå, således over alle

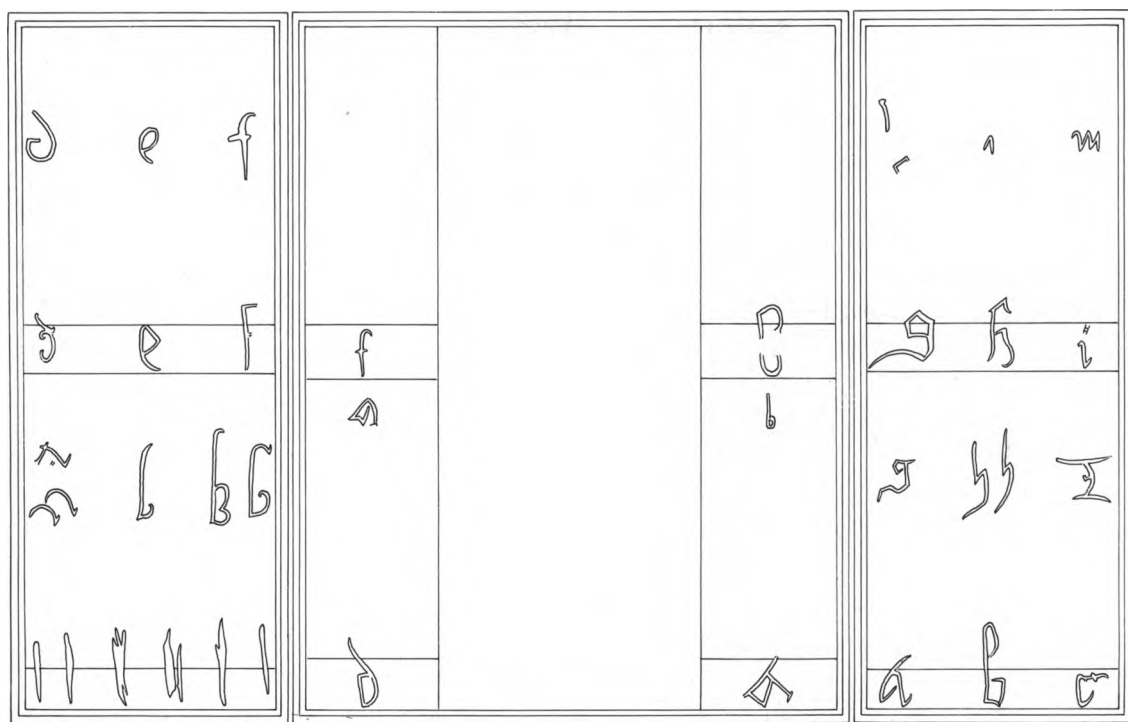

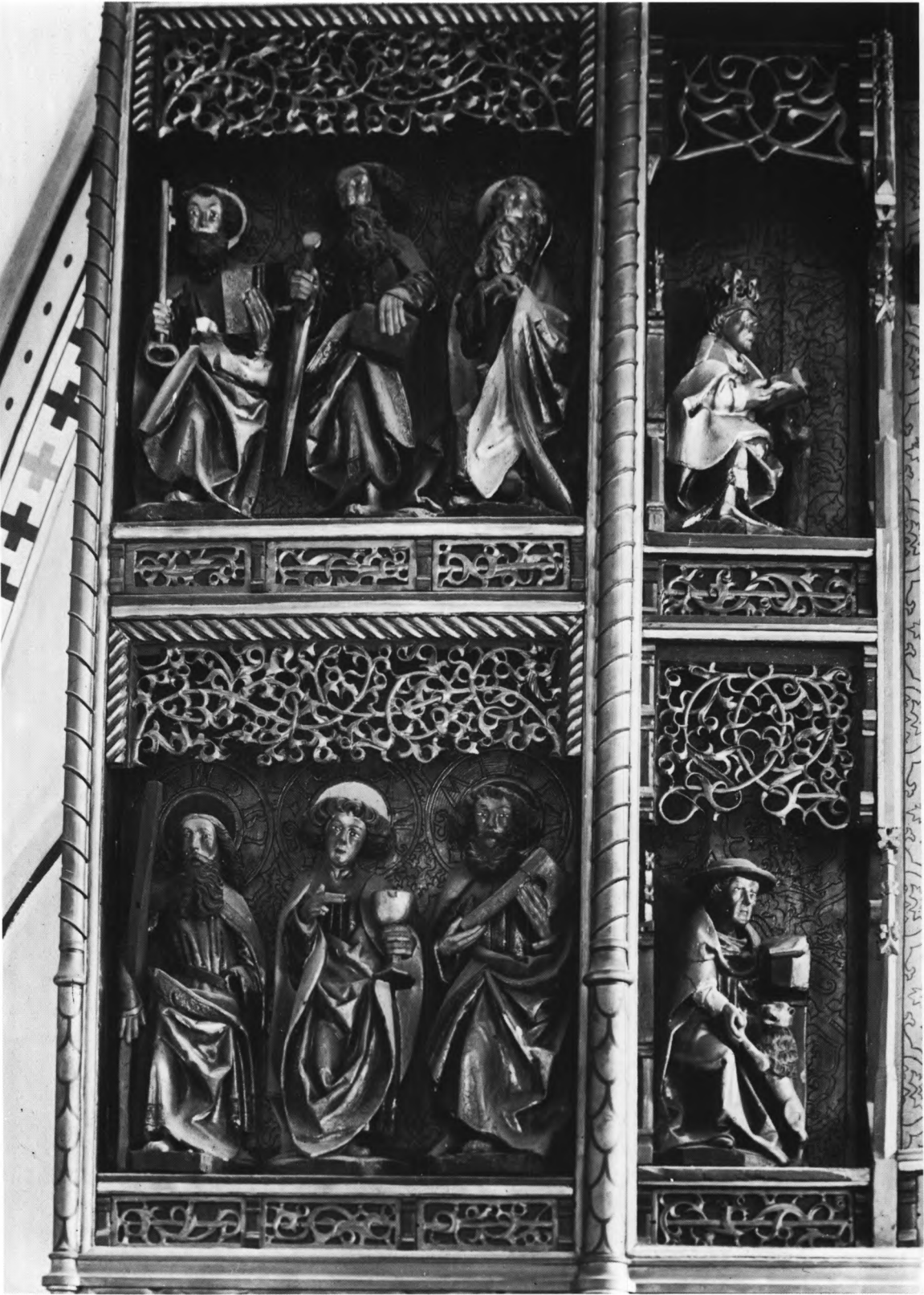
Fig. 33. Altartavlens malede bogstavnumre bag apostelfigurene og fodskamlerne under dem. Det fremgår, at der kun i nordsidens øverste felt er overensstemmelse mellem apostlene og den skammel de nu er opstillet på (s. 1471). Tegnet af Marianne Nielsen 1986 efter kalke ved N.J. Termansen. — *Painted initial-numbering behind the figures of the apostles on the altar-piece, and the pedestals beneath them. Only in the top row of the north side do the apostles and their pedestals now correspond with each other.*

bagklædningernes fuger, mens de to materialer er anvendt i flæng på figurene. De står på fodskamler (smalfelter) med påsat, gennembrudt rankeværk, hvoraf dele er fornyet 1964-67 ligesom også rankeværket på baldakinerne i midtskabets tre øvre felter.

I predellaens dækplade er der ligesom i midtskabets nederste karmstykke fundet firkantede, gennemskårne huller, som må antages at have været brugt til at samle de to dele ved hjælp af tape. Alle bagklædninger er lagt i not i rammeværket; baldakiner og smalfelter var ligesom alle figurer fæstnet med smedede jernsøm.

Ved restaureringen 1964-67 afrensedes to nyere lag maling,⁴⁸ hvorunder tavlens oprindelige *staffering* fandtes forholdsvis velbevaret. En undtagelse danner dog midtskabets hovedfelt og predellaen, hvis malede indskrifter må henføres til tiden o. 1600, jfr. nedenfor. Skabets

ydersider står i umalet træ, kun på karmenes forkanter er bevaret enkelte rester af forgyldning, mens indersiderne har cinnoberrøde farve med hvide liljer, som delvis er skabloneret på, for midtskabets vedkommende i to rækker med forskudt placering, i fløjene derimod kun i én række, delvis forbundne med lange slyngtråde. Samme cinnoberrøde farve er vekslende med blå brugt til smalfelterne, mens baldakinerne oprindelige *staffering* næppe kunne konstateres. Skabenes bund har ved hjælp af trambulérstik faet et bladmønster i den polerede forgyldning, der på fløjene forinden afsluttes med frynser opdelt i blå og gule felter. I den forgyldte bund er figurenes omrids skåret som en tynd streg i kridtgrunden, indkredset af en okkergul (fig. 35). Bag selve figurene mangler forgyldningen, men nogle steder er der udført prøver på ornamentkontur og trambulering

(fig. 36). Desuden er der bag seks apostle fundet malede numre eller navne. Tilsvarende er på bagsiden af alle apostelfigurene med caput mortuum malet bogstavnumre, på nogle af dem endda to steder. Yderligere findes en nummerering på smalfelternes inderside og på bagsiden af midtskabets to gamle baldakiner (fig. 33). Mange af numrene står dog så svagt, at tydingen er overordentlig vanskelig. I nordfløjens øvre felt synes der at være overensstemmelse mellem apostle og fodskamler, men baggrundsnummereringen er afvigende. I det hele taget forekommer nummereringen at være noget forvirret, selv de steder, hvor misforståelser ikke skulle opstå på grund af bevaringstilstanden.

I apostelgloriernes brede rande er deres navne skåret i samme teknik som baggrundenes mønster. Tilsvarende, dog ikke på alle, ses navnene i en bort langs dragternes kant; sine steder er dele af navnet dog afskallet eller skjult i dragtens foldekast. Stavemåden er forskellig i glorieerne og på dragterne, således er der oftest brugt »w« i glorieerne, hvor dragterne har »v«, desuden er tilføjet: »Ora pro nobis« (bed for os). Glorieskivernes midtparti er skiftevis rødt og blå med hvidligt ornament, undtagen Simons glorie, der er gul. Navnene gengives i samme rækkefølge, som apostlene er beskrevet og tegner sig som følger: »S(anctus) Petrws«, »S(anctus) Pawlws« og »S(anctus) Jacobws«, fornedet: »S(anctus) Andrea(s)«, »S(anctus) Iohan(nes)« og »S(anctus) M(a)thias«. I søndre fløj: »S(anctus) Iwda(s)«, »S(anctus) Simon« og »S(anctus) Iacobws« foroven og fornedet: »S(anctus) Tomas«, »S(anctus) Bartolo(meus)« og »S(anctus) Philip(pus)«.

Selve figurene har ret bleg hudfarve med

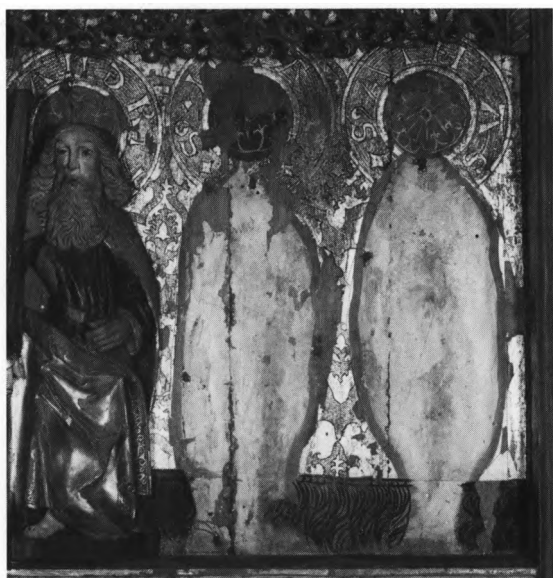

Fig. 35-36. 35. Detalje af nordre sideskab, hvor to apostelfigurer er fjernet. Deres omrids er skåret ved en streg i kridtgrunden indkredset af en malet okker-gul (s. 1469). 36. Prøve på trambulering bag apostelfigur, sml. fig. 34 og 35 (s. 1471). N. J. Termansen fot. 1965. - 35. Detail of the northern side compartment where two figures are removed. Their silhouettes have been cut in the background and outlined by a painted yellow ochre. 36. Example of pattern behind the apostle-figure.

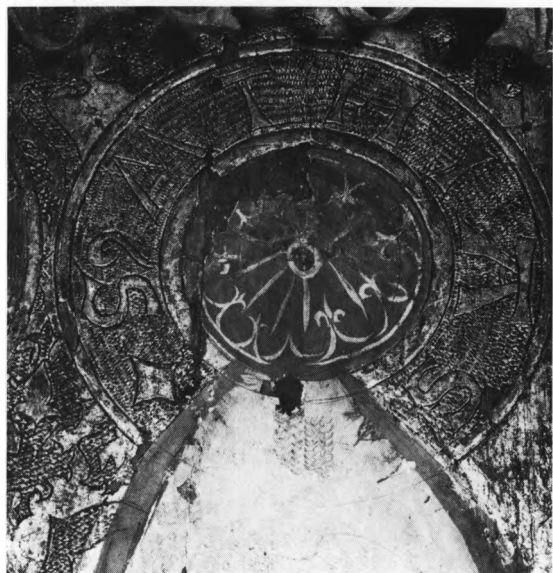

Fig. 34. Altertavlens nordre fløjskab, sml. fig. 32. Til venstre foroven: Peter, Paulus og Jakob den yngre, fornedet: Andreas, Johannes og Mattias. Til højre to kirkefædre, Gregor foroven og Hieronymus fornedet (s. 1467f.). Hude fot. 1905. — Side compartment of the altar-piece, cf. fig. 32. Left, above: Peter, Paul and James the Lesser, below: Andrew, John and Matthias. Right: Two Fathers of the Church.

Fig. 37. Detalje af altertavlens predella under restaurering, sml. fig. 32. Man ser tre forskellige opmalinger af indskriften (s. 1472). N.J. Termansen fot. 1965. - Detail of the predella during restoration, cf. fig. 32. The three different repaintings of the inscription are shown.

rødlige kinder og røde læber med mørkere kontur og mørk farve mellem læberne. Øjnene er hvidlige indrammet af rødlig streg forneden og sort foroven på øjenlågene, pupillerne sorte. Dragterne er forgyldte med indskårne blad- eller blomstermotiver, der danner brokademønstre, og langs kanterne en geometrisk bort bestående af krydsstillede streger; i de derved fremkomne ruder eller trekanter er pålimet små runde, forgyldte eller forsøvede papirlapper.⁴⁹ Tilsvarende findes også spredt imellem forets dekorative udsmykning, som er udført i guld på blå bund eller sølv på rød og i øvrigt således, at foret er rødt, hvor glorieskiven er blå, og omvendt.

På fløjenes ydersider ses i de nedre hjørner ganske få rester af oprindeligt maleri, der viser et tavlet gulv.

Bemalingen af midtskabets hovedfelt og predellaen må som nævnt antages at være udført o. 1600. Det nuværende fremtoningspræg stammer fra sidste restaurering, da de ældst fremdragne frakturindskrifter blev kalkeret og overført på de bundbehandlede, sortmalede baggrunde. Den tospaltede, forgyldte frakturindskrift i midtskabet citerer Joh. 3,16-19; indskriften standser ca. 25 cm fra underkanten og

ca. 45 cm fra overkant. Lige under skriftstederne er malet forgyldte ornamenter og tilsvarende foroven, hvor de dog først begynder ca. 13 cm over indskriften, dvs. nogenlunde svarende til afstanden mellem de to spalter (fig. 62). Den herved afsatte plads passer til et krucifiks eller korstræ, hvis tidligere tilstedeværelse bekræftedes, da man ved restaureringen fandt en fin indridsning svarende til et korstræ (fig. 38). Ved korsets fod sås antydning af en buelinje, ved hvis kant fandtes rester af grønt, repræsenterende Golgathahøjen. I overensstemmelse hermed er præsteindberetningen fra 1759, som oplyser: »Øverst på altret står Frelserens krucifiks. På den ene side: Så elskte Gud Verden ..., på den anden: Hvo som tror på hannem ... Nedenunder [i predellaen] står indstiftelsens ord i to columnis«.⁴³ - Øverst i skabet afdækkedes en ornamentik indeholdende palmemotiver i rødlig, gullig og hvidlig farve, tilsyneladende en efterligning af gitrene foroven i de andre felter. Predellaens indskrift er, som præsten beskrev det, malet i to spalter svarende til hovedskabets; den citerer Mat. 26, Mark. 14, Luk. 22 og 1. Kor. 11. Over den fremdragne staffing lå en yngre, antagelig senbarok med tilsvarende tekst, dog uden bibelhenvisninger.

Tavlen er med sin gyldne baggrund og apostelfigurerne bevægede klædebon udført i et værksted, som ikke har været ukendt med Claus Bergs arbejder, f.eks. kan der foruden de

Fig. 38. Altertavlens midtskab fotograferet under restaureringen 1964-67. Sidefelternes fodskamler og baldakiner er fjernet, såvel som figurerne, der forestiller de fire kirkefædre. Baggrunden bag disse fremtræder med yngste bemaling, antagelig påført 1857 (s. 1474). I midtfeltet er denne overmaling fjernet, og en bemaling med skriftsteder, antagelig fra 1600'ernes slutning, fremdraget (s. 1472). N.J. Termansen fot. 1965. - Central compartment of the altarpiece photographed during the restoration 1964-67. Pedestals and canopies in the side compartments have been removed, as well as the representations of the four Fathers of the Church. The background displays the most recent paintwork, presumably from 1857. In the central compartment the repainting has been removed to show painted biblical texts, probably from the close of the 1600s.

Fig. 39. Krucifiks skænket 1857 af billedhuggeren J. A. Jerichau. Tidligere i altertavlens midtfelt (s. 1474). NE fot. 1985. - *Crucifix donated in 1857 by the sculptor, J. A. Jerichau. Formerly in the central panel of the altar-piece.*

fynske arbejder også peges på altertavlen i Århus Vor Frue kirke.⁵⁰

Ved tavlens *istandsættelse* i årene 1964-67 fremkom adskillige malede, skrevne eller skårne navne og årstal, som refererer til arbejder udført på tavlen og i kirken i forrige århundrede. Det ældste var skrevet på pave Gregors opslåede bog: »Restaureret 1832 af ... Melchior Brandt Calundborg«. For altertavlens vedkommende synes der dengang næppe at have været tale om mere end almindelig vedligeholdelse.⁵¹ Anderledes forholdt det sig 1857, da hele kirken underkastedes en omfattende restaurering ved arkitekten Vilhelm Tvede. Herfra er bevaret et udkast til de ændringer ved altertavlen, som stort set blev realiseret. Det drejede sig om tilføjelse af en udskåret frise for-

oven og felter med gennembrudt rankeværk, som anbragtes under de to sideskabe, efter at predellaen var blevet afkortet, så at den havde samme størrelse som midtskabet (sml. fig. 32). Desuden opstilledes der mellem midt- og sideskabe og ved disses ydersider halv søjler, alt udført i fyrretræ. I midtskabet indsattes et krucifiks skænket af billedhuggeren J. A. Jerichau (se s. 1474). — Det må formentlig også være ved denne lejlighed, at baggrunden i midtskabets hovedfelt forsynedes med et konturmalet mønster i guldbrønze, som efterlignede den gamle udsmykning af sideskabenes bund,⁵² der fik samme bemaling.

Da de nygotiske tilføjelser fjernedes ved restaureringen 1964-67, indbragtes dele deraf til Nationalmuseet. Det drejer sig om et par stykker, det ene med årstallet 1857 og initialerne »WH«, det andet med blyantsindskriften: »Arbejdet i Aarby W A L Wermuth snedkersvend, E A Berg malersvend« (inv.nr. D65-66/1967 og D2-3/1986).¹¹ En menneskealder senere var kirkens indre atter »under arbejde med dekoration og maling«.¹⁷ Hertil refererer indskrifter i predellaens indre, hvor der på undersiden af dækladen er malet med rødt: »C. Brandt 16/7 1880« og på forpladens bagside, med hvidgul farve: »Hjalmar Melchior Maler 1880« og med sort: »I. P. I.«.

Alterkrucifiks (fig. 39), skænket 1857 af billedhuggeren J. A. Jerichau,⁵³ der 1853 havde udført et mindre krucifiks, hvoraf adskillige galvanoplastiske kopier brugtes i kirkerne, bl.a. i de af Universitetet ejede, f.eks. Sæby (s. 914). Figuren er af gips, 115 cm høj, forgyldt. Siden sidste restaurering henlagt på loftet over søndre våbenhus. Krucifikset hvilede på et 26 cm højt fodstykke af fyr, som, da det fjernedes fra altret, bragtes til Nationalmuseet (inv. nr. D382/1964). Brunmalet, på forsiden med grønt felt hvori guldbronzeret Jesumonogram.

Sidealtertavle (fig. 40), fra o. 1500. Den sen-gotiske tavle med to bevægelige fløje rummer i midtskabet en fremstilling af Maria stående på måneseglen og med Jesusbarnet på armen. I sideskabene ses fire scener af Marias liv. Ingen malerier på fløjenes ydersider er bevaret.

Fig. 40. Sidealtertavle fra o. 1500. I midtskabet Maria med barnet, i fløjene scener af hendes liv (s. 1474). LL fot. 1968. - Altar-piece from a side altar, c. 1500. In the central panel the Virgin and Child, in the side panels scenes of her life.

Tavlen er 165 cm høj, midtskabet 96,5 cm bredt og 23 cm dybt, mens sideskabenes bredde andrager 48,5 cm, dybden 13,5. Karmene, hvis sider er forsynet med borehuller, har rundstav på tre sider og skråfas forneden. De glatte smalfelter er delvis fornyede.⁵⁴ Baldakin findes nu kun i midtskabet, hvor der foroven ses tre kølbuer, den ene beskadiget, med gennembrudt rankeværk og fialespir i siderne; mod sædvane er der inde i skabet over en vandret liste anbragt en korsblomstfrise.

Den apokalyptiske madonna står i måneseglen med Jesusbarnet siddende på højre arm; sol-

strålerne, indrammet af små rosenblomster, er fæstnet til skabets bagvæg og bag Marias hoved en glorieskive, som ligeledes har været indkranset af rosenblomster, hvoraf nu kun to er bevaret. Hun bærer stor krone med korsblomster og snoet kronering, som brydes på midten af roset; det udslagte hår falder bag om skuldrene. Over kjolens glatte liv bærer hun kappe, som løftes op af højre hånd, hvorfra bevægede folder falder ned og dækker fødderne. I venstre hånd holder hun æble. Det nøgne barn har mistet begge underarme. Maria fremstilles med spidsovalt ansigt og høj, hvælvet pande; en del

Fig. 41a-c. Detaljer af sidealtertavle (sml. fig. 40). a. Maria i søndre fløjskabs tilbedelsesscene. b-c. Tilbedende konger i samme fløjskabs øvre felt (s. 1476). LL fot. 1968. - Detail of altar-piece from side altar. a. Mary in the south panel, cf. fig. 40. b-c. Two Magi in the upper relief of the same panel.

af figurenes detaljer er formet i kridtgrunden, f.eks. neglene. Sine steder forekommer øjnene at have næsten orientalsk karakter (fig. 41a).

Ved istandsættelse 1968 ændredes rækkefølgen af reliefferne i sideskabene, således at man forneden i nordfløjen (til venstre) ser Bebudelsen, derover Omskærelsen, og i sydfløjen forneden Hyrdernes, foroven Kongernes Tilbedelse.⁵⁵ Reliefferne er udført som sætstykker anbragt i de fire rum. En del detaljer er brækket af, hvilket især gælder figurene. Det fremgår, at bebudelsesscenen finder sted i et hvælvet rum med små, rundbuede vinduer. Maria knæler ved en pult, der står op ad »væggen« til højre; en stor del af forgrunden udfyldes af hendes voluminøse kappe. I omskærelsesscenen er alterbordet anbragt i forreste plan, midt i billedet; også her ses et par små, rundbuede vinduer i bagvæggen, som i øvrigt er ubrudt. Stalden er antydnet i øverste venstre hjørne i de to tilbedelsesscener. Barnet ligger på en hård bænk, som hyrderne trænges omkring, mens det i fremstillingen af kongernes tilbedelse sidder på skødet af den kronede Maria og modtager gaverne.

Tavlen står med sparsomme rester af oprindelig staffering, heriblandt en del guld, på kridtgrund, som blev fastlagt ved en konservering 1967-68. Under en yngre, grå oliemaling afdækkedes rester af caput mortuum på karmene, der på indersiden har tre forskellige skab-

lonmønstre foruden en lille roset.⁵⁶ Det konstateredes, at der til malerierne på fløjenes ydersider havde været brugt kraplak, cinnober, okker, neapelgult, bjergblåt, sort og hvidt.

1832 noterede Høyen blot, at tavlen var »på væggen«; i beskrivelsen 1862 opføres den efter det øvrige inventar og betegnes som en ældre, smuk, katolsk altertavle af snitværk. Formentlig er den i forbindelse med det indvendige dekorationsarbejde 1880¹⁷ bragt op på det øverste loft over søndre våbenhus, hvor den stod 1899.⁵⁷ 1908 lykkedes det at få den konserveret og opstillet ved sakristiets østvæg. Siden sidste restaurering befinder den sig ved nordvæggen i nordkapellet.

Helgen eller helgeninde? (fig. 50), middelalderlig, nu 76 cm høj. Figuren er savet igennem på langs, hvorfor en nøjere datering og bestemmelse overhovedet er vanskelig. Som den fremtræder i dag, synes den at kunne stamme fra 1200'ernes anden halvdel; figuren står med hænderne samlede, bedende. Nu henlagt på øvre etage i søndre våbenhus.

Altersølv. Kalk og disk, fra 1725. *Kalken* (fig. 42) er 22 cm høj og identisk med den i Røsnæs, udført af samme mester og med enslydende indskrift, bortset fra kirkenavnet. Også *disken* 15,6 cm i tv. svarer til den i Røsnæs og har under bunden fire stempler (fig. 63) som kalkens.

Oblatæske, fra 1835, cylinderformet, 9,5 cm i

Fig. 42-43. 42. Alterkalk skænket 1725 af Christopher Watkinson, udført af Nicolaus Fuchs, København. Nøje svarende til kalken i Røsnæs (s. 1476). 43. Sygekalk fra 1700'ernes tredje fjerdedel (s. 1477). NE fot. 1981. - 42. Chalice donated in 1725 by the patron of the church, Christopher Watkinson. Made by Nicolaus Fuchs, Copenhagen; it closely resembles the Røsnæs chalice. 43. Chalice for sick-visiting from the third quarter of the 1700s.

tvm., 2,8 cm høj, glat med let hvælvet låg. Under bunden, udvendig på siden og indvendig i låget mestermærke PW i oval for Poul Weikert (Bøje 937), Københavnsmærke (18)35, guardeinmærke for Christian Olsen Møller og månedsmærke vægten.

Ske, 1882, stemplet AF (Bøje s. 152) for Adolf Peter Falck, Københavnsmærke (18)82 og guardeinmærke for Simon Groth.

Alterkande, skænket 1880 af lensgreve Lerche og hustru i anledning af deres sølvbryllup.¹⁷ Højde 27 cm. Den har sekstunget fod, hvorover pæreformet korpus med graveret versalindskrift: »Aarby Kirke den 23 November 1880«. På hanken blomsterornamenter. Under bunden stemplet A. Michelsen 1880, Københavnsmærke (18)80 og guardeinmærke for Simon Groth.

* *Alterkande*, fra o. 1850, af tin, stemplet

Hans Høy. Kanden, identisk med dåbskanden i Jyderup,⁵⁸ er af nyklassisk form, den såkaldte chokoladekandetype, 26 cm høj, med bøjlehank hvorpå mesternavnet med versaler er indstemplet.⁵⁹ På det hvælvede låg sidder en knop formet som roset. Muligvis identisk med en kande anskaffet 1844.¹¹ Inventariet 1862 opregner foruden en vinkande af nysølv (jfr. ovenfor) også en vinkande af tin, samt en kande af tin ved fonten.¹⁷ Kanden blev fundet på loftet i lærerboligen i Arby, hvorefter den skænkedes til Kalundborg Museum (inv. nr. 722).

En *†vinflaske*, af tin, nævnes i inventariene 1686³⁴ og 1695,⁷ hvor den angives at veje fem pund.

Syges æt, bestående af kalk (fig. 43) og disk, sandsynligvis fra 1700'ernes tredje fjerdedel, beslægtet med Nordrup kirkes kalk fra 1772 (DK. Sorø s. 508); den er 19,3 cm høj og har sekstun-

Fig. 44-45. 44. Alterstage fra o. 1625 (s. 1478). Ulla Haastrup fot. 1968. 45. Stage fra 1800'ernes slutning, af bly (s. 1478). NE fot. 1985. - 44. Altar candlestick c. 1625. 45. Candlestick dating from the end of the nineteenth century.

get fod med fodplade. Under indknebne skaftled sidder lille støbt krave. Knoppen er midtdelt med seks store bukler på over- og undersiden. Bægeret hviler i seks støbte blomsterblade. Disken, 11,5 cm i tv., er glat med gravet cirkelkors på den 1,5 cm brede fane.

Et [†]*sygesæt* af sølv nævnes 1667,¹⁹ 1686³⁴ og 1695,⁷ da det opgives at veje 24½ lod.

Oblatæske, fra 1918, cylinderformet, 7,5 cm i tv. I bunden stempel for dansk arbejde, Københavnsmærke (19)18 og guardeinmærke for Christian F. Heise, desuden CTC (?).

Alterstager (fig. 44), o. 1625, 51 cm høje. Foden har to store vultled over fodplade, og skaftet modvendte balustre omkring kugleled. Stor lyseskål med bred, flad krave foroven. 1862 var de forsynede med forlorne piber til lys.¹⁷

Stage (fig. 45), fra 1800'ernes slutning, af bly, 88 cm høj. Foran skaftet med i alt fem lysepiber, har stået en soldat, som nu ligger løst. I våbenhusets overetage. - En syvarmet *stage*, fra o. 1900, nævnt 1921,⁴⁰ er opstillet på hylde ved fonten.

[†]*Bøger*. Inventariet 1695 opregner bøgerne i sakristiet som følger,⁷

folio:

1. Biblia Danica Friderici [1589]
2. Fabri Stapulensis Comment: in 4: Evangelistas [Lefevre d'Etaples, kommentar til de fire evangelier 15221]
3. Heshusius in Psalmos [Tileman Hesshusen, kommentar til Salmernes Bog, Helmstedt 1585]
4. Brentius in Lucam et Johannem 2: Tom [Johan Brenz? 1499-1570, tysk reformator]
5. Lutheri Postilla in Evang(elium) Dominicalia

6. Evang(elium) et Epist(ulum) tabulæ Auctore Cyriaco Spangenberg [Cyriacus Spangenberg 1528-1604]

quarto:

1. Henric Smidts tafle ofver Bibelen [tavle og register til Biblen 1560]
2. Systema Brochmanni 2: Tome [Jesper Brochmann: Systema Universæ Theologiæ I—II, 1633]

octavo:

1. Danske Kircke Ordinants [Den rette Ordinants 1541]
2. Biblia Svaningij 4: Tom: [1647]
3. Passionen paa Danske [udg. sammen med Den ny Alterbog 1688]
4. Spangenbergij Postilla 2: Tom [Johannes Spangenberg 1542-44]
5. Rituale Christiani Quinti [Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685]
6. Den ny Alterbog [1688]

**Røgelsekar* (fig. 46), fra 1300'ernes første halvdel,⁶⁰ 20 cm højt, hvilende på cirkulær, let konisk fod. Den glatte, halvkugleformede underdel er lukket, låget derimod gennembrudt; det er udformet med tre gavle hvori løve stående på bagbenene, blomst og fransk lilje. Gavlene kronet af fladt, græsk kors. Et tilsvarende med hul til en kæde i øvre korsarm er anbragt på en

helt lav, tårnlignende opbygning i gavlenes skæringspunkt. Beslægtet med røgelsekar fra bl.a. Kornerup og Stadager.⁶¹ 1856 overleveret til Nationalmuseet (2. afd., inv. nr. 15386).

†*Messehagel*. 1686³⁴ og 1695⁷ omtaler inventarierne en messehagel af gyldenstykke.

Alterskranken, opstillet ved seneste restaurering, afløste en hesteskoformet †*skranke* fra 1857¹⁸ svarende til den endnu eksisterende i Tømmerup med svære søjler og håndliste af træ. På opmålingen fra 1856 (fig. 24) synes en ældre †*skranke* at være retkantet med afskårne hjørner.

Font, romansk, af rødlig granit, fod og kumme hugget hver for sig, Kalundborgtype,⁶² tv. 80 cm. Foden er terningkapitælfornet med tovsnoning ved overgangen til kummen. Denne har spinkel tovsnoning om mundingsranden og er stærkt ophugget efter fjernelse af oliemaling fra 1800'erne.⁶³ Afløbshul i bunden. Sml. Havrebjerg (s. 1103 med fig. 20). Fra o. 1910 ved korbuens nordside, siden 1965 ved skibets nordvæg, ud for tilbygningen.

Dåbsfad. 1935,⁶⁴ af messing, tv. 68,5 cm. På den meget brede fane indskrift med re-

Fig. 46. Røgelsekar fra 1300'ernes første fjerdedel. I det gennembrudte låg ses løve stående på bagbenene, blomst og fransk lilje (s. 1479). Fot. i NM2. - Censer from the first quarter of the 1300s. With lion rampant shown in the openwork cover, together with flower and fleur-de-lis.

Fig. 47. Dåbskande af dn fra o. 1850 (s. 1480). NE fot. 1981. - *Baptismal ewer of pewter c. 1850.*

liefversaler: »Aarby Kirke 1935 i Faderens og Sønnens og den Hellige Aands Navn«.

†*Dåbsfade*. Et stort tinfad nævnt i inventariet 1667,¹⁹ angives 1695⁷ at veje 1 lispd. 2 skålpd. 1829 skulle det repareres og et mindre fad anskaffes.⁶⁵ 1892 trængte begge fade til reparation.⁴⁰ Tinfadet blev stjålet under Anden Verdenskrig.⁶⁶

Dåbskande (fig. 47), fra o. 1850, af tin, 34,5 cm høj, svarende til *alterkande. Bortset fra den lidt højere, slanke form er den eneste forskel, at lågets roset her erstattes af sfinx.

Korbuekrucifiks (fig. 49), o. 1400-50. Figuren, som mangler både arme og fødder måler nu 124 cm. Også den øverste del af hovedet er stærkt medtaget, idet der over panden ved et vandret snit er bortskåret en større del end rimeligt for blot at give plads til en krone. Desuden mangler det nederste af næsen, ligesom højre øre og noget af håret i samme side er

borte. Håret synes at falde med to lokker foran skuldrene, men den nøjere udformning kan ikke længere erkendes. Der er markeret let tilspidset hageskæg med indskæringer svarende til over- og kindskæggets. Øjnene ser ud til at have været lukkede, men den endelige bearbejdning kan have ligget i stafferingen. Brystkassen er hvælvet og har skåret vunde i højre side. Et stykke under den indsnævrede, markerede midje ligger det relativt smalle, vandret foldede lændeklæde, nu uden snipper; en forholdsvis flad afskæring med rester af to trædyvler ved venstre hofte må have tjent til fastgørelse af den ene snip. Den anden ende af klædet er stukket ind mellem benene. Bøjede knæ. I ryggen ses en lang, smal og dyb, rektangulær hulning med skrå afskæring forinden.

Der findes ingen rester af oprindelig staffering, men lidt af en senere lagt direkte på træet og bestående af en meget lys, næsten hvidlig hudfarve med rød mund og røde bloddråber fra vunden. Hår og skæg har mørk brunlig far-

Fig. 48. †Krucifiks fra o. 1450-1500 (s. 1481). Poul Nørlund fot. 1927. - *†Crucifix c. 1450-1500.*

ve og lændeklædet blågråt eller lyseblåt. Muligvis har figuren senere været kalket.

Ved sidste restaurering ophængt på korets østvæg, over døren til sakristiet. Forinden henlagt på en bæk i søndre våbenhus' øvre etage.

†*Krucifiks* (fig. 48), fra o. 1450-1500, 44 cm højt uden fødderne, som manglede allerede 1908; det samme gjaldt venstre arm, ligesom også næsen var slået af. Nyere korstræ. Figuren hang i skråt strakte arme med krumme fingre. Det forholdsvis store hoved bar tilsvarende stor, turbanagtig tornekrone. Det kraftige hår faldt ned foran skuldrene flankerende krøllet, midtdelt hageskæg; indsnit markerede over- og kinds-skæg. Øjnene synes at have været halvt lukkede. Næseryggen og øjenomgivelserne fremtrådte skarptskårne. Den smalle krop havde knudrede ribben, vunde i højre side og markeret navle, om hofterne et smalt lændeklæde med snipper i begge sider, tilsyneladende afbrudt allerede 1908. Benene var strakte med tydeligt angivne knæskaller; højre fod ser ud til at have ligget øverst. Figuren var bronzeret oven på kridtgrund.

1908 lå den meget møre og ormstukne figur ved Maria-altret. Efter at være blevet konserveret af Niels Termansen opbevarede figuren i Kalundborg Museum, indtil den 1969 leveredes tilbage til kirken, hvor den 1970 blev stjålet fra sakristiet.

†*Korgitter*. 1686 forfærdigede Jens Hansen, snedker i Kalundborg, et »sprinkelværk« for koret med to døre, hvortil klejnsmed Christen Blalund, Kalundborg, lavede dobbelte hængsler.³⁴

Prædikestol (fig. 51), med malet årstal (16)34 og samtidig himmel. Opgang fra 1964-67, da en oprindelig underbaldakin fjernedes.

Kurven har fire gamle fag, der ved sidste restaurering suppleredes med det manglende femte. Mellem postamentet og storfelterne er indskudt en kvartstav, som er glat på den vandrette overside og har kassetteværk på undersiden. Den brydes på hjørnerne af knægte med englehoved over postamentets svage frem-spring hvorpå beslagværk omkring bosse; herunder er anbragt englehoved og imellem disse

Fig. 49-50. 49. Korbuekrucifiks fra o. 1400-50, stærkt medtaget (s. 1480). EM fot. 1968. - *Chancel arch crucifix (very damaged) c. 1400-50.* - 50. Gennemsavet figur, helgen eller helgeninde fra middelalderen (s. 1476) NE fot. 1985. - *Medieval figure of saint vertically sawn in half.*

hængestykker bestående af to fladskårne volutter omkring roset eller vindrueklase.

Storfelterne rummer nicher indrammet af omløbende bånd, det nærmest opgangen med kassetteværk, de øvrige med grene og bladværk skåret i højt »hvælvet« relief, alle med »joniske« kapitæler under bueslaget. Første felt har rosetter i sviklerne, de andre englebørn holdende bladkrans på slutstenens plads. I nicherne står Frelseren og tre af evangelisterne. Regnet fra opgangen er det: Mattæus med opslået

Fig. 51. Prædikestol med malet årstal 1634 i postamentet (s. 1481). NE fot. 1981. - *Pulpit with painted date 1634.*

bog i venstre hånd; ved hans højre side ses englen, der holder blækhus (fig. 52), dernæst Frelseren med højre hånd løftet velsigende og verdenskuglen i venstre; han efterfølges af Markus, som ved højre side har en lille løve, der kigger frem og op på ham. Nærmest væggen

ses Lukas med oxen fremstillet på samme måde; begge evangelister holder bogen ligesom Mattæus, og muligvis har de haft en griffel eller pen i højre hånd, hvormed de peger eller har skrevet i bogen. De er ikklædt lange kjortler med lodrette folder, og over venstre skulder

ligger en kappe. Øverst i hvert felt er der gennemgående æggestavliste over tandsnit.

De fritstående hjørnehermer, som er flade bagpå, repræsenterer dyder: 1) Retfærd, som nu kun har en del af vægten bevaret, 2) Kærlighed med barn på venstre arm, højre hånd fatter om draperi, der fra kapitælet falder ned bag hermen, 3) Klogskab med slange, der snor sig om hendes venstre arm, og resterne af spejl i højre, 4) Kvinde med bog og nu uden attribut i den anden hånd; det kan have været fugl, hvorefter der er tale om Håbet, og endelig 5) Muligvis Troen med rest af (kors)stav i højre hånd, venstre fatter ligesom Kærlighed om draperiet. Hermeskafterne har løvemasker over voluminøse frugtbundter, dog er det østligste skaft mere behersket i udformningen; adskiller sig fra resten ved manglende draperi og svarende til feltet som helhed lidt anderledes udformet. Foroven joniske kapitæler med udtrukne volutter. De glatte gesimsfelter indrammes af æggestavliste, mens der på hjørnerne sidder diamanbosse. På den udkragede kronliste ses pærestav udenom roset og hjørnebøjler med englehoved.

Nærmest opgangen tilføjes ved restaureringen 1965 et fag, hvis opbygning svarer til de oprindelige, men som er blottet for billedskærerarbejde. Samtidig konstateredes på postamentfremspringets yderside farvespor, der ansås for at stamme fra det manglende fag, men forekommer lige så godt at kunne hidrøre fra et $\dagger$ opgangspanel.

Den samtidige himmel, der hænger i to snøede jernstænger, har fem sider svarende til kurvens oprindelige antal fag foruden en længere vægside; mod hvælvpillen er der udsavninger afpasset til den nuværende opstilling. På hjørnerne sidder bøjler med englehoved. Af de tilsvarende anbragt under frisen er tre fornyede; hængestykkerne derimellem svarer til kurvens. Topstykkerne har kartoucheværk omkring englehoved i medaljon; sømrester antyder tilstedeværelsen af spir på hjørnerne eller måske som på den beslægtede stol i Rørby (Ars hrd.) putti med lidelsesredskaber. På undersiden ses roset inden for ottekantet ramme.

Fig. 52. Prædikestolsfelt med evangelisten Mattæus, fotograferet under restaurering, sml. fig. 51 (s. 1482). EM fot. 1967. - Panel af the pulpit with St. Matthew, photographed during the restoration, cf. fig. 51.

Ved sidste restaurering fjernedes underbaldaken, fordi den var meget defekt, ligesom en svungen opgang, fra 1857, af fyr, med spinkle balustre, erstattedes af den nuværende trappe med jerngelænder.

Prædikestolen minder i sin opbygning om en gruppe, der tilskrives Anders Nielsen Hatts værksted i Roskilde. Skæringerne er imidlertid grovere end disse stoles; på dette punkt ligner den i højere grad Rørbystolen, som dog forekommer mere rutineret skåret. Stolen bør snarere sammenstilles med den i Krogstrup fra 1626 (DK. Frborg. s. 2743, fig. 15). En detalje ved stolen i Rørby skal imidlertid påpeges, da

Fig. 53. *Figur forestillende Eva, muligvis fra prædikestolen, nu i Kalundborg Museum (s. 1484). Ulla Haastrup fot. 1968. - *Figure representing Eve, possibly from the pulpit. Now in Kalundborg Museum.

den muligvis har haft en parallel i Årby. Det drejer sig om en Evafigur, der i Rørby står i nichen nærmest opgangen; en tilsvarende *figur (fig. 53), blev før 1908 skænket til museet i Kalundborg uden at dens proveniens er nøjagtig oplyst, men dog med sandsynlighed kan henføres til Kalundborgegnen (mus. nr. 41). Figuren er 32 cm høj og står med et æble i den løftede højre hånd, symboliserende Syndefaldet, med venstre dækker hun sin skam. Figuren synes skåret efter stik af Barthel Beham (1502-40) eller broderen, Hans Sebald (1500-50). Evas placering i et af kurvens felter er ikke almindelig, og det er tvivlsomt, om den er oprindelig. Den mulighed foreligger, at der har været en tilsvarende Adam, således som på det stik, hvorefter figuren er skåret. Hverken i Årby eller i Rørby er en Adam-figur dog fundet omtalt.

Ved restaureringen 1965-67 blev den oprin-

delige, rige staffering på kridtgrund fremdraget. Farverne er overvejende rødbrun, grøn og gul samt guld. På kurvens karnisformede led og bag hermerne ses marmorering. Figureerne har naturlig karnation med forgyldt hår og skæg, ligesom megen forgyldning er anvendt til dragterne. De latinske indskrifter står med forgyldte versaler på gråblå bund; begyndende i gesimsfelterne læses: »Domine labia mea aperies« og fortsættende i postamentet: »et os mevm annvntiabit lavdem tvam« (Ps. 51). I faget nærmest opgangen er der i stedet malet våbener og initialer, i gesimsen LS R for Lisbeth Sophie Rantzau; i postamentet et våben hvori et træ flankeret af initialerne M MK for Mads Mauritsen København (jfr. †præsterækketavle),⁶⁷ desuden årstallet (16)34. I det manglende fag har i gesimsfeltet stået HL og i postamentet HP RS. På et glat felt ind mod sydvæggen er med sorte versaler på rød bund i fire linjer malet: »S. R. M: I. K./P. P. B. Ø/P. I. A:/B. K(irke) W(ærge)«.

Indskriften i himlens frise lyder: »Clama ne cesses/ qvasi tvba exalta vocem/ tvam et annvntia popvlo/ meo scelera eorvm et do/mvi Jacobi peccata eorvm« (Esa. 58). På himlens underside er malet skyer hvori 11 apostelhoveder kommer til syne.⁶⁸

Stolen står på en muret sokkel fra 1965-67 i skibets sydøsthjørne.

†Prædikestol. Inventarierne 1686³⁴ og 1695⁷ opfører en gammel prædikestol.

På en †bogstol læstes 1759: »Benedicam dominum in omni tempore«⁴³ (Jeg vil love Herren til evig tid. Sl. 34,2). Muligvis på prædikestolen, hvor en læsepult nævnes 1862.¹⁷

Stolestader, fra 1857, med udsavede gavle. De gavle, der vender ind mod væggen er enklere udformet end midtgangens og kan tænkes at stamme fra et †stolesæt anskaffet 1833.¹¹ Gavlene er lysere brune, rygstødene mørkebrune og sæderne sorte. - I nordkapellet står løse stole.

†Stolestader. 1632 indkøbtes 30 deller til stole, som var »bort«,⁶⁹ og 1668 forfærdigede Christopher Jensen, snedker i Rørby 28 nye stole-døre, lagde gulv i syv stole og satte »firkantede dukker« (småsojler) næsten oven på alle stole-

Fig. 54. *Panel med reliefskåret årstal 1582 (s. 1485). I NM2. NE fot. 1985. - *Panel with the date 1582 carved in relief.

ne; Jørgen smed i Årby beslog dem. Egentlig skulle en snedker i Kalundborg have haft arbejdet, men den anden ville gøre det billigere.¹⁹ Klejnsmed Christen Blalund, Kalundborg, lavede 1686 hængsler til ti stoledøre.³⁴

*Panel (fig. 54), med reliefskåret årstal 1582, af fyr, 96 X 204 cm. Det har fire fyldinger med foldeværk, hvis udformning svarer til et forsvundet panels i Sæby, der ifølge reliefskåret indskrift var udført 1590 af Harmen snedker (jfr. s. 926, fig. 40). I Svinninge ses på alterbordets sydside også en tilsvarende udsmykning (s. 717, fig. 7). Frisen har reliefskåret versalindskrift, hvis bogstavtyper adskiller sig fra Sæby-panelets; den lyder: »Verbum domini manet in aeternum anno domini 1582«. Panelet står afrenset; det blev fundet på skolens loft og skænkedes 1885 til Nationalmuseet (inv. nr. D2162).

Ved sidste restaurering fandtes rester af murede *†vægbenke* langs vestvæggen i søndre våbenhus.

†Herskabspulpiturer. 1) Muligvis opstillet i forbindelse med istandsættelsen 1832, kendt fra et snit af kirken tegnet af Vilhelm Tvede før restaureringen 1857 (fig. 26). Det viser en stol

hvilende på to slanke (støbe)jernssøjler og bestående af tre fag med enkle spejlfyldinger forneden, hvorover lodret delte vinduer med sprosseværk foroven, sml. udkast dateret 1831 til herskabsstol i Nørre Jernløse (s. 102 med fig. 20). Af den dertil hørende plan fremgår, at adgangen var gennem en lille tilbygning i hjørnet mellem nordre våbenhus og skibet (jfr. bygningsbeskrivelsen s. 1458).

2) Fra 1857, beskrevet 1862¹⁸ som en ophøjet loge for den grevelige familie. Dets udseende kendes fra tegninger og fotografier (jfr. fig. 6, 28) taget inden nedtageisen 1965. Det var anbragt ved nordvæggen lige over for prædikestolen og bestod af et brystningspanel med fir-kantede fyldinger; ovenover var et gardin til at trække for. Bortset fra et smalt fremspring i kirkerummet var stolen indrettet i en dertil opført tilbygning med forstue og trappe med selvstændig adgang fra kirkegården (jfr. s. 1458). 1862 stod der 12 stole i den, på gulvet lå et tæppe.¹⁷

Et *†bord* af asketræ nævnes 1667¹⁹ og 1686 i sakristiet sammen med tre *†bænke*. 1686 omtales desuden sammesteds et *†fyrreskab*, hvortil

Fig. 55. Sengotisk vægskab fotograferet under restaurering. Nu i sakristiets østvæg (s. 1486). Ingegerd Marxen fot. 1967. - *Late Gothic wall cupboard photographed during the restoration. Now on the east wall of the sacristy.*

klejnsmeden Christen Blalund leverede en stanglås sammen med hængsler til et $\dagger$ korgitter og $\dagger$ stole.³⁴

Vægskab (fig. 55), sengotisk, jævndrende med bygningen, 49,5 X 79,5 cm og 47 cm dybt. Skabet er udført af øksetilhuggede egeplanker sammenføjede med trædyvler. En profileret ramme omfatter den glatte låge hvorpå to gangjern og oprindelig *lås* med nyere låseblik; ved det ene hængsel en rest af jernbånd. Skabet brugtes 1686 til opbevaring af kirkens bøger (jfr. s. 1478).³⁴ 1968 restaureredes det og forsynedes med ny nøgle, hvorefter det blev genindsat i nichen i sakristiets østvæg.

Pengeblok, fra 1857?, 90 cm høj, svarende til Tømmerups og Rørby's (Ars hrd.). Den glatte blok hviler på profileret sokkel og har yngre pengetragt af træ i det aftrappede låg. Mørkebrun. I skibet, øst for indgangsdøren fra våbenhuset.

Pengebøsse, 18-1900'rne, af messing, 22 cm høj, keglestubformet med pengetragt i låget. På øvre etage i søndre våbenhus. Inventariet 1862 nævner en bøsse af messing med fad, foruden tre $\dagger$ tavler til tavlepenge.¹⁷

Dørfløje. 1) Senmiddelalderlig, samtidig med korudvidelsen, bestående af en smal og to meget brede planker, der holdes sammen på bagsiden af to gangjern og desuden har to svære

revler slået på med store søm med buklede hoveder. Trekantet nøgleblik og en stor *lås*. Malet med en rød farve som en overmoden tomat. Mellem kor og sakristi.

2) 16-1800'rne af tre planker holdt sammen med nyere revler og flammeret på ydersiden. Indgangsdør til sakristiet.

3) På loftet ligger endnu en flammeret dør fjernet fra søndre våbenhus ved restaureringen 1965-67, da de øvrige døre udførtes af ny.

$\dagger$ *Dørfløj*. At dømme efter Høyens beskrivelse i hans notebog fra 1832 (jfr. fig. 13) var der tale om en sengotisk eller ungrenæssancedør med buefelter og rosetter i sviklerne. »Foran dens midte (var) en sirlig udskåret rundstav, som havde båret et lille billede under baldakin«. Døren førte ind til kalkhuset, dvs. søndre våbenhus (sml. s. 1456); den synes ikke yderligere omtalt.

Orgel, bygget 1974 af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. 14 stemmer, to manualer og pedal. Disposition: Hovedværk: Rørfløjte 8', Fugara 8', Principal 4', Gedaktfløjte 4', Spidsfløjte 2', Mixtur II. Brystværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Quint $2\frac{2}{3}'$, Principal 2', Terts $1\frac{3}{5}'$, Oktav 1', tremulant, svelle. Pedal: Subbas 16', Principal 8'. Tegnet af Marinus Andersen i samarbejde med orgelbyggeriet. Opstillet i tårnrummet med spillebordet stående frit for-

an orglet, således at organisten sidder vendt mod facaden. *Orgel, af standardtype »Ishøj«, bygget 1966 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Ét manual med fire stemmer. I kirkens vestende. Solgt til Nyvangskirken, Kalundborg, senere videresolgt til Løj tofte kirke (Maribo amt). †Orgler: 1) Anskaffet 1832 eller 1833,¹¹ 1857 opstillet på et †galleri, der var op-
hængt i tagværket og med trappe svarende til prædikestolens. 2) Bygget 1873 af Knud Olsen. Fem stemmer. Facade med uindrammet pibeopstilling. På †pulpitur i skibets vestende.⁷⁰

Salmenummertavler. 18-1900'erne, i profileret ramme, til skydenumre. Med guldbronzeret fraktur på sort bund er skrevet: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«; rammen er umalet med bronzerede profiler. Henstillet på øvre etage i våbenhuset, undtagen én, som er genanvendt sammen med de ibrugværende tavler fra 1963-67.¹⁷ Disse er glatte med tunget overkant og søm til metalnumre. På et fotografi fra o. 1920 ses en tavle svarende til de ældste med søm til metalnumre.

†Præsterækketavle. Ifølge en beskrivelse nedskrevet 1686⁴² fandtes navnene på Årby kirkes præster siden reformationen, uden at det er angivet, om de er skrevet direkte på væggen, som det f.eks. er tilfældet i Hagested (s. 540), eller på en tavle af træ som i Skamstrup (s. 840). Fem navne opregnes begyndende med Sven N. (Sueno N.) 1591, derefter Nikolaj Thomsen Roskilde (Nicolaus Thomæ Roschildensis) †1630, Matias Moritz København (Matthias Mauritii Hafniensis) tiltrådt 1647, †1649 (sml. prædikestol og †epitafium nr. 2), og Caspar Henriksen Raklev (Casparus Henrici Rachleff) tiltrådt 1649.

Relief. skænket 1857 af professor (J. A.) Jerichau, forestillende en bedende engel i halvfigur, ovalt, 70 X 57 cm. 1862 anbragt på sydvæggen, lige over for hovedindgangen,¹⁷ som dengang var i nord, 1963 på korets nordvæg (jfr. fot. af arkitekt Marinus Andersen). Nu på loftet over søndre våbenhus.

Belysning. Matte, hvide glaskupler afløste 1968 ældre †lysekroner i form af nyromanske hjulkroner med nedhængende elektriske pærer.

†Ligbårer. 1667¹⁹ og 1686³⁴ fandtes to ligbårer.

†Tårnur. 1661 indkøbtes olie og smørelse til sejerværket og klokkerne; 1664¹⁹ blev det meget brøstfældige ur repareret og er sidste gang omtalt 1695⁷ som et gammelt sejerværk i tårnet. Af inventariet 1667 fremgår, at det slog på en lille †klokke nede i kirken.

Tre klokker, fra 1969, støbt i Karlsruhe.

†Klokker. 1) Middelalderlig, med ulæselig majuskelindskrift.⁴² Omstøbt 1822.⁶⁵

2) 1501, med minuskelindskrift: »Jesus Maria anno domini millesimo quingentesimo primo« (eller quinto).⁴² 1734 var denne mindste klokke revnet i fem stykker, så at man kunne se igennem revnerne.²⁰ Omstøbt 1822.⁶⁵

3-4) 1822, tv. 81 cm, »Støbt af I. C. og H. Gamst i Kiøbenhavn 1822«, ifølge versalindskrift om halsen under bladranke. Den ene omstøbt 1867, den anden 1969.

5) 1867, tv. 81 cm, »Støbt i Anker Heegaards Etablissement paa Frederiksværk 1867 ved I. Krog«, ifølge versalindskrift om halsen under bladranke. Antagelig på legemet initialerne CAL med adelskrone over, for Christian Albrecht greve Lerche. Omstøbt 1969.

Klokkestol,⁷¹ af eg, til tre klokker, med dobbelte skræstivere. Under den midterste klokke krydsbånd, under de ydre skråbånd. Ny overligger, fra 1969, og forstærkninger.

GRAVMINDER

†Epitafier. 1) O. 1591, over Jens Svendsøn, †15. sept. 1591, 6 år. »Der mand effter Jesu Chr(isti) fødsel skreff / halffemtesindstive og et / I denne Kirche begravet bleff / Ret lige ud for altaret / En liden unger Præstesøn / Jens Svendsøn det var hans Naffn / I Kundby fød aff hæderlig Kiøn / Paa Kundby rette Præste Staffn⁷² / Den 15 Dag i Septembri / Soff hand hen fra dette ælende / ...«, derefter religiøs fortsættelse af gravverset.

Over den tospaltede gravskrift, der kendes fra sognepræstens beskrivelse 1686,⁴² stod »Anno D(omi)ni MDXCI. AÆ(tatis) suæ 6« (Det Herrens år 1591. Hans alder 6 (år)). Forneden:

Fig. 56. Gravsten nr. 1 fra o. 1304 over præsten Eskils to døtre (s. 1488). NE fot. 1981. - *Tombstone no. 1 from c. 1304 to the two daughters of the priest Eskil.*

»H(err) Niels Hanssøn. Generatio præterit, Generatio advenit. E(cclesiastes) P(rologus) (slægt går, slægt kommer. Præd. 1,(4))«. Epitafiet var en lille tavle på væggen, nord for altret.

2) 1646, over Dorothea Christophersdatter, hr. Matthias Mauritius (Mads Mauritsens) hustru, †23. okt. 1637.

Gravskrift på latin, citat fra Sl. 3,6 på dansk og opbyggelig sentens på latin. Forneden initialerne M. M. K. for Mads Mauritsen K(øbenhavn? - jfr. †præsterækketavle) og K. L. D., muligvis for hans anden hustru; til slut årstallet 1646. — 1686⁴² »udenfor koret, på nordre væg«.

3) O. 1726. Hr. Poul (Johansen) Duus, †1726. 1759⁴³ »neden i kirken«.

4) O. 1739. Lauritz Lyster, født på Bornholm 1690, gift med jomfru Maria Stibolt 1726, †1739. 1759⁴³ »midt i kirken«.

Et †epitafium i koret, hvorpå 1759⁴³ ingen bogstaver var kendelige, kan være nr. 1 eller †gravsten nr. 1.

Gravsten. 1) (Fig. 56), o. 1304, over sognepræsten Eskils to døtre, ... og Gunnur (eller Gunvor).⁷³ »Hec ... rectoris filia templi Eskilli a(n)no d(omini) MCCCIII o(biit) Agnetis <[e]t Gunore>. (Denne ... datter af Eskil, kirkenes præst, døde i det Herrens år 1304 på S. Agnes dag (21. jan.) <og Gunore>«.⁷⁴ Lysgrå kalksten, 156 x 70-60 cm, omløbende randskrift med fordybede majuskler; øverst på stenens midtflade et lille fordybet kors.⁷⁵

1859⁷⁶ og 1881 i gulvet bag alterbordet, foran døren til sakristiet, 1918 i våbenhusets nordvæg, under restaureringen 1963⁶⁷ - flyttet til sakristiet, opstillet ved nordvæggen.

2) 1600'ernes midte, genanvendt o. 1728 for Chatharina Hedewig Ipsen, en i 24 år elskværdig hustru for mons(ieur) Johan Velten Vennlet, foged og skovinspektør på Østrup Gaards gods, en kærlig moder til 12 levende børn;⁷⁷ hun døde 3. nov. 1728 i hendes alders 49. år. - I medaljon forneden grav vers.

Rødlig kalksten med ortoceratitter, 195 X 132 cm. Af den oprindelige indskrift, med versaler, er kun bevaret enkelte ord og bogstaver i et glat felt på stenens næstnederste fjerdedel; den sekundære indskrift - i bredovalt felt herover - er med fordybet kursiv. Øverst og nederst på stenen tre cirkelmedaljoner; foroven flankerer evangelisterne Mattæus (til venstre) og Johannes - siddende med bog og attributter — Kristus med Sejrsfanen. Forneden Lukas (fig. 57) til venstre og Markus, omkring en medaljon, der nu indeholder det sekundære gravvers med samme skrifttype som gravskriften foroven. I sviklerne mellem de nederste medaljoner ses reliefhugget kranium (til venstre) og timeglas.

1859⁷⁶ foran altret, 1881 foran kortrinet. 1910 blev der givet tilladelse til at optage stenen og lade den indmure i vestmuren på kalkhuset (søndre våbenhus),⁷⁸ hvor den sås 1918. Ved

Fig. 57. Gravsten nr. 2 fra 1600'ernes midte. Detalje visende evangelisten Lukas i stenens nederste, venstre hjørne (s. 1488). EM fot. 1968. - *Tombstone no. 2 c. 1650. Detail showing St. Luke in the bottom left corner of the stone.*

sidste restaurering udtaget og lagt på kirkegården ud for østgavlen.

†*Gravsten.* 1) O. 1630, over hr. Nicolai Thomæ Roschildensis (Niels Thomsen Roskilde), forhen hører ved den hjemlige skole, ligesom også rec(tor?) i Calundans (Kalundborg), til slut præst i Aarby, †7. juli 1630, hans alder 30 år. Derefter gravskrift,⁷⁹ forfattet af ham selv. - Indskriften indledtes med overskriften »Epitaphion« (minde), med græske bogstaver, og var i øvrigt på latin. 1686⁴² midt i kirkegulvet, inden for kirkedøren; 1759 gengives indskriften uden oplysninger om placering.⁸⁰

2) O. 1656 Karen Jespersdaatter, salig Christen Agerups efterleverske i Calundborg, som døde i Aarby præstegård 2. juli 1656; religiøs gravskrift. - 1686⁴² »neden for kirkedøren i gulvet«.

Præstens optegnelser fra 1686 gengiver uden endnu to indskrifter fra †gravsten »Ex Martis Bircherodianis (efter Martin Birkerød?)«, uden angivelse af deres placering:

3) O. 1656. Poffuel Nielsøn, som døde i sin alders 18. år, 1656.

4) 1658? Erick Ibsøn, som var denne kirkes

værge i 16 år, boede og døde i Aarby 2. aug. 1653. Efter religiøs gravskrift årstallet 1658; til sidst citat fra Sl. 126,(5).

1662/63 var kirkegulvet med to store ligsten sunket og skulle omlægges med stor forsigtighed; 1668/69 blev en nedfalden grav opfyldt.¹⁹

1815,¹² 1819⁶⁵ og 1820¹² forlangte synet en begravelse under kirkegulvet sikret med underlag.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1806. Forpagter Albreth Iensen, *16. febr. 1735, †16. april 1806. Granitsten, 186 X 96 cm, indskrift med fordybede versaler. Liggende på kirkegården, ud for østgavlen.

2) O. 1836. Hans Thomsen Buhl, sognepræst til Aarby, *12. juli 1786, †15. dec. 1836. Granitsten, 51 x 47 cm, kronet af 34 cm højt, hvidt marmorkors. Indskrift med fordybede, sortmalede versaler. Placering som nr. 1.

3) O. 1869, over Johan Frederik Holst, sognepræst for Magleby menighed på Langeland, *11. dec. 1802, †13. dec. 1868, og hustru, Kirsten Holst, f. Ostermann, *13. juni 1811, †26. nov. 1869. »Grottesten«, 95 X 50 cm, med støbt vedbenddekoration; indskrift med fordybede, tidligere sortmalede versaler på indfældet hvid marmortavle. Stenen krones af hvidt marmorkors. Placering som nr. 1.

På kirkegården begravdes 1813 sognepræst Severin Laurits Ingemann, †6. jan. 1813, broder til digteren B. S. Ingemann.⁸¹

En *sten* med indskrift i fordybet antiqua: »Den Lerchenborgske Begravelse til 1864«, af groft tilhugget granit med poleret forside, 130 X 65 cm, står ved kirkens nordvesthjørne, mellem tårnet og kapellet, hvor et †*støbejernsgitter* fjernedes 1963-67; det må have afløst et tidligere, jfr. fig. 25. Gravstedet afløstes o. 1885 af et større i kirkegårdens nordvesthjørne.⁸² Det hegnes af et meget stort *støbejernsgitter*, og indeholder bl.a. fire *kirkegårdsmonumenter*. 1) (Fig. 58), o. 1885, over lensgreve Christian Albrecht Lerche Lerchenborg, *3. april 1830, †10. april 1885, (og hustru Cornelia Emma Sophie Louise Lerche Lerchenborg, *1. juli 1837, †7. juni 1904). Glat granitsokkel, 100 x 64 x 58 cm, med indskrift i fordybede versaler; her-

Fig. 58. Kirkegårdsmonument over Christian Albrecht Lerche Lerchenborg, †1885, og hustru Cornelia Emma Sophie Louise Lerche Lerchenborg, †1904 (s. 1489). Ulla Haastrup fot. 1968. - *Churchyard monument to Christian Albrecht Lerche Lerchenborg, †1885, and his wife, Cornelia Emma Sophie Lerche Lerchenborg, †1904.*

over en ca. 120 cm høj kopi af J. A. Jerichaus »Troens Engel«,⁸³ udført i hvid marmor.

2) (Jfr. fig. 58), o. 1887, over Frederik Ferdinand Lerche, *16. juni 1876, †8. juli 1887. Grå, poleret granittavle med fordybede versaler i spidsbueformet, profileret ramme 55 X 41 cm.

- Opstillet ved foden af nr. 1.

Langs gitteret på begravelsens østside er opstillet et par monumenter. 3) O. 1888. Agnes Henriette Flemmine Emma Lerche, *9. febr. 1867, †7. maj 1888. Stele af grå, poleret granit,

60x40x26 cm, indskrift med fordybede versaler. Stenen står på skrå affaset trappefod og kronet af 66 cm højt, hvidt marmorkors.

4) O. 1906. Komtesse Elisabeth Anna Sophie Lerche, *1. juni 1861, †11. marts 1906. Rødlig granitstele med fordybede versaler, kronet af 72 cm højt, hvidt marmorkors.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. *Ars hrd.s provstis arkiv*. Forskellige sager 1685-87. - *Ars-Løve hrd.s provsti*. Synsforretningsprot. 1861-1931. - *Sognekaldsarkiv*. Kaldets bog til Aarby sogn 1738-1960. - Liber daticus (syn) 1813-(1904). *Lerchenborg Gods*. Godsarkivet. IX. 1. 1826-1927. Sager vedr. kirkerne. - *Ved embedet*. Synsprotokol for Årbye kirke 1862-19(85). - Se i øvrigt arkivalier for Holbæk amt i almindelighed s. 50.

NM2. Cirkulære til biskopperne 1890. Udat., usign. klokkenotat til Uldall. Indberetninger ved J. B. Løffler 1881 (bygning, inventar og gravminder), pastor Aagaard 1890 (gravminder), Chr. Axel Jensen 1906 og 1908 (Mariatavle og krucifiks), Niels Termansen 1908 (Mariatavle), Chr. Axel Jensen 1918 (bygning), Hugo Matthiessen 1918 (inventar og gravminder), Tage E. Christiansen 1953 (gravsten), snedkermester E. Larsen og C. G. Schultz 1954 (fund af fundamenter), N.J. Termansen 1956 (altertavler, alterbordsforside og prædikestol), Einar V. Jensen 1959 (prædikestol og lydhimmel), Marinus Andersen 1962 (restauration), N.J. Termansen 1965 og 1967 (altertavle og alterbordsforside), Verner Thomsen 1968 (Mariatavle), N.J. Termansen 1969 (krucifiks), Ingegerd Marxen 1969 (vægskab), Ulla Haastrup og Susanne Krogh Bender 1968, suppleret af Marie-Louise Jørgensen og Birgitte Skov 1981 (inventar og gravminder), Hugo Johannsen 1985 (bygning). - Under udarbejdelse af beskrivelserne har redaktionen kunnet benytte et omfattende materiale (opmålinger, skitser, notater, fotografier mm.) tilhørende Marinus Andersens tegnestue ved arkitekt Mogens Andersen, der med stor beredvillighed har stillet disse oplysninger til disposition. - Bygningsbeskrivelse ved Hugo Johannsen, inventar ved Marie-Louise Jørgensen og Birgitte Skov-Jakobsen, gravminder ved Henrik Larsen. Redaktionen afsluttet 1986.

Tegninger. NM2. Gravsten ved J. Kernerup 1859. - Planer ved Charles Christensen 1921. - Plan over kirkegård ved Marinus Andersen 1944. - Plan ved Marinus Andersen 1964-66. - Plan over udgravning i koret ved Kjeld de Fine Licht 1965. - Kalker af numre på altertavlen ved N.J. Termansen 1967. - Alterpartiet ved Marinus Andersen 1968. - *Kunsta-*

kademiets bibliotek. Fra Vilhelm Tvedes restaurering: Fem blade med planer, facader og snit. Sign. og dat. 1856. - To blade (forslag til nye vinduer), sign. og dat. 1856. - To blade med forslag til altertavle og vægmalerier, usign. og udat.

Notebøger. NM2. N. L. Høyen XII, 11 f.

¹ Dette fremgår af brev af 18. april 1474 (Repert. 3440), aftrykt i KirkehistSaml. 3. rk. II, 365. - Dedikationen kendtes endnu 1686 og 1759, da kirkens præst udfærdigede en beskrivelse (jfr. note 42 og 43). Det er således fejlagtigt, når senere topografiske værker anfører S. Peter som værnehelgen (jfr. DaAtlas VI, 217, NM2. Håndskriftsaml. J. H. Larsen: Bidrag til topografisk beskrivelse 1849, og Trap).

² Roskildebispens jordebog s. 163.

³ Repert. 5448 og 5499.

⁴ Landebogen s. 135.

⁵ RA. DaKanc. A28. 1630-1702. Fortegnelse og div. dok. vedr. kirker og sognekald.

⁶ Kronens Skøder II, 669.

⁷ LA. Bispearkivet. Ars hrd. 1672-1820.

⁸ RA. DaKanc. F47. Indb. fra gejstligheden om kirkernes tilstand.

⁹ RA. DaKanc. G119. (1799) - 1828. Originale skøder til kongen på jus vocandi.

¹⁰ NM6. Fundprot. 3706/1969. Mønterne indbragt 1981 af arkitekt Marinus Andersen.

¹¹ LA. Ars-Løve hrdr.s provsti. 1831-61. Synsforretningsprot.

¹² LA. Arby sognekaldsarkiv. Liber daticus 1813- (1904).

¹³ Jorden udstykkedes 1943 ifølge matrikelkortet; men arbejdet, som projekteredes af arkitekt Marinus Andersen i samarbejde med havearkitekt Johs. Tholle, kom først til udførelse efter krigen, ifr. tegning (kopi) i NM2.

¹⁴ 1667 reparerede murermester Mads Jensen, Kalundborg, 31 alen ringmur, og i samme år opsattes en ny pille. (RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661-72. Kalundborg og Sæbygårds amter.). 1686 nævnes en ny pille ved ringmurens østside. (LA. Ars hrd.s. provstis arkiv. Forskellige sager 1685-87).

¹⁵ 1833 siges muren omkring det nyindtagne stykke at være næsten færdig, jfr. note 11, og på situationsplanen fra 1856 (fig. 3) ses denne da også, samtidig med at det fremgår, at der endnu ikke er mure omkring den nye vestudvidelse. Sådanne er opført inden 1884 og har tillige erstattet murene fra 1833.

¹⁶ Jfr. fotografier i arkiv tilhørende Marinus Andersens tegnestue ved Mogens Andersen; af disse fremgår, at pillernes udvendige korsblændinger ikke medtoges ved genskabelsen.

¹⁷Ved embedet. Synsprot. 1862-19(85).

¹⁸ Præstegårdslågen nævnes tidligst 1662 (jfr. RA.

Rtk.Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661-72. Kalundborg og Sæbygårds amter.), og den omstændighed, at pillerne (den søndre med udvendig fals) har simpel afdækning af udadvendte vingeteg, kunne tyde på sekundær nedskæring af murpartiet.

¹⁹ RA. Rtk.Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661-72. Kalundborg og Sæbygårds amter.

²⁰ LA. Sjællands stiftsovrigheds arkiv. 1730-34. En del kirkesyn m.m.

²¹ Ud fra Høyens tekst i notebogen fra 1832 kan det ikke med sikkerhed afgøres, hvorvidt det gengivne vindue hidrører fra vestforlængelsen eller korudvidelsen. Sidstnævnte må imidlertid udelukkes af arkitektoniske grunde, og tilbage står da spørgsmålet om, hvor i vestforlængelsen han har set vinduet, som er tegnet uden spidsvinklet fals. Muligvis har han rekonstrueret det ud fra levn østligst i nordre flankemur, jfr. fig. 26.

²² Således i Allerup ved Odense, som fornyedes ved en ombygning i 1300'ernes første årti, jfr. M. Mackeprang, i ÅrbOldkHist. 1914, s. 160; samme: Vore Landsbykirker, 1944 (2. udg.), s. 109. Andre eksempler er tregruppe vinduer i Holme Kloster (Brætteløse) og et vindue i vestforlængelsen til

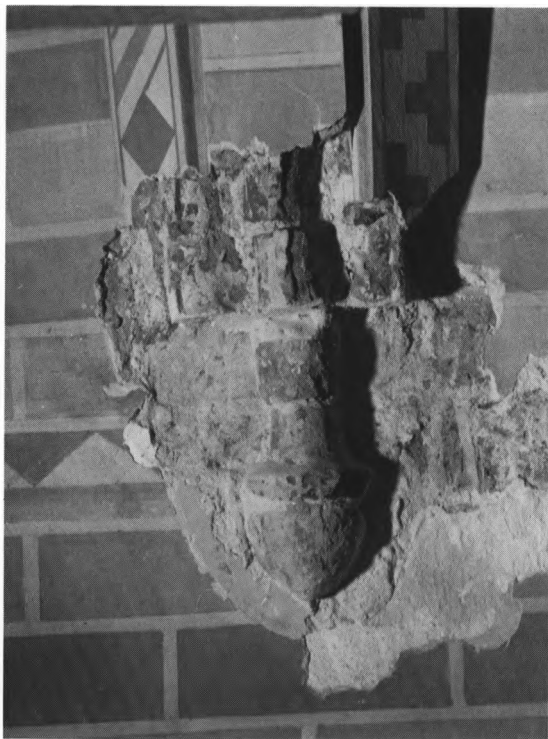

Fig. 59. Rester af fæjordbuekonsol på nordsidens vægpille mellem tredje og fjerde fag i langhuset (s. 1449). KdeFL fot. 1965. - *Remains of fconsole for transverse rib on the north pillar between the third and fourth bays of the nave.*

Fig. 60. *Jernkiler - den ene med smedens stempel - benyttet til opspænding af hvælvribber (s. 1458). I NM2. - **Iron wedges - one with the blacksmith's mark - used for tightening the span of the ribs of the vaults.*

Fodslette på Langeland, jfr. J. B. Løffler, i ÅrbOldk-Hist. 1887, s. 74f.; endvidere Engestofte på Lolland, jfr. Jan Steenberg: Studier i dansk og nordtysk teglstensarkitektur, 1935, s. 178. - På Kalundborg-egnen har Røsnæs muligvis haft tilsvarende i skibet (s. 1351).

²³ En parallel til denne komposition er bevaret på nordkapellet til Ørslev, som muligvis stammer fra 1300'nes senere del (DK. Sorø s. 900).

²⁴ Jfr. eksempelvis tilsvarende løsning i Gierslev og Kirke Helsing (s. 1119, 1243).

²⁵ Tilsvarende problem må vestforlængelsen i eksempelvis Gierslev (s. 1119) have frembudt. I sidstnævnte tilfælde har man muret et hjørne som overgang mellem de to afsnits vægge. Dette synes ikke at være sket i Årby, hvor sammenstødet mellem vestforlængelsens flankemure og skibets afbrudte vestgavl er ualmindelig råt. Det murede hjørne, som ses i syd (fig. 8b), er ikke primært og formentlig først muret umiddelbart forud for hvælvslagningen.

²⁶ Teknikken med at imitere en vulst af formsten på denne måde er bl.a. påvist i Gadstrup, jfr. DK. Kbh. Amt s. 2209 (fig. 8) og 2214. - Selve hvælvtypen med vulster kendes i amtet bl.a. fra Undløse, Hagested, Svinninge og Sæby (s. 360, 529, 713 og 899).

²⁷ Ligeløbstrapper i murlivet med tilgang indefra synes at være normen i romanske tårnanlæg (jfr. Hans

Stiesdal: Tidlige vesttårne, i Kirkens bygning og brug. Festskrift til Elna Møller, 1983, s. 24f.). Løsningen kendes dog også fra tårne, opført i 1300'rne og senere, jfr. eksempelvis Karlebo (DK. Frborg. s. 885), Gundsømagle og Ågerup (DK. Kbh. Amt s. 777, 736); sidstnævnte med underdør i skibets nordvesthjørne.

²⁸ Gavlen er ikke nævnt i Høyens ledsagende tekst; men der kan kun være tale om tårnet, og antallet af pinakler bekræftes af opmålingerne fra 1856 (fig. 23), der tilsammen udgør et sæt, hvor bladet med kirkens vestvendte facader (blad nr. 2) desværre mangler.

²⁹ Indtil restaureringen stod gavlen med en lille top-tinde (jfr. fig. 25 og s. 1453), som kan have været levn af en udsmykning med pinakler.

^{29a} Spørgsmålet om indretning af gildestuer i eller nær kirkebygningen berøres af Kai Uldall: Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid, i Fortid og Nutid, IX, 1931-32, s. 228f.; jfr. endvidere Peter Pentz: Vore gamle våbenhuse og deres tidlige brug, i Kuml, 1982-83, s. 231. Om præstegilder specielt se artiklen *brødraskap*, i KultHistLeks. II, 303f. - Vedr. indretning af præstebolig kan nævnes, at man i Vallensved kirkes senmiddelalderlige sydkapel tilsyneladende har planlagt en bolig i overetagen (DK. Sorø s. 1033). Øjensynlig mangler dokumenterede eksempler på en sådan anvendelse; dog vides, at sognepræsten i Lisbjerg o. 1600 en tid boede i kirkens to-etages våbenhus i mangel af en præstegård (DK. Århus s. 1393).

³⁰ Jfr. indberetning ved arkitekt Mogens Andersen,

Fig. 61. Senmiddelalderligt alterbord, foruden af kampesten, foroven af mursten. Fotograferet under restaureringen 1964-67 (s. 1465). KdeFL fot. 1965. - *Late medieval altar with base of boulders and bricks above.*

dateret 7. nov. 1964. Arkiv tilhørende Marinus Andersens tegnestue ved Mogens Andersen.

³¹ Jfr. Høyens opregning af kirkens bestanddele (jfr. fig. 13).

³² På sit skitseblad i notebogen fra 1832 (fig. 13) har han ved tegningen af langhuskorets nordside ud for gavlen sat et kryds, som nedenfor ved detalje af sokkel og bæltegesims er gentaget og forklaret med ordet »maleri«.

³³ Denne relativt sjældne disposition har nydt en vis udbredelse blandt kirkerne i Løve og Ars hrdr., jfr. Ørslev (s. 1049), Svallerup og Store Fuglede samt den atypiske løsning i Kirke Helsing (s. 1251).

³⁴ LA. Ars hrd. s provstis arkiv. Forskellige sager 1685-87.

³⁵ Jfr. Havrebjergs korgavl fra 1529 (s. 1090); andre eksempler i kirkens nabolag er bevaret ved korene til Store Fuglede (Ars hrd.) og Holmstrup (Skippinge hrd.).

³⁶ Jfr. fotografier fra okt. 1964, i arkiv tilhørende Marinus Andersens tegnestue ved Mogens Andersen.

³⁷ Foruden supplerung af de nævnte arkitekturdetaljer, således på sydsidens to østligste støttepiller, førte Tvæde af æstetiske grunde bæltegesimsen videre på sydsiden af det oprindelige skib indtil våbenhuset - et historisk ukorrekt træk, som borttoges ved senere restaurering.

³⁸ Jfr. fotografi ved EIM 1964 i NM2.

³⁹ Jfr. eksempelvis Butterup (s. 64 med yderligere henvisninger).

^{39a} Ved restaureringen i 1960'erne sås adskillige levn af tidligere tagbeklædning i form af vingetegl med et stempelmærke, visende en nøgle omkring PS for Petri Stadtziegelhof, d.e. Lübecks teglgård, som en tid var forpagtet af S. Peters kloster. Brudstykke af en almindelig teglsten med samme stempel er 1964 indleveret til Nationalmuseet (nr. D298).

⁴⁰ LA. Ars-Løve hrdr.s provsti. 1861-1931. Synsforretningsprot.

⁴¹ Jfr. note 40. I synsprotokollen (note 17) hedder det, at »kirken var indvendig under arbejde med decoration og maling«.

⁴² KglBibl. NyKglSaml. 646c. Varia chorographica et topographica Danica. Beskrivelse ved sognepræsten Peter Raer.

⁴³ LA. Bispearkivet: 1758-59. Hist. efterretn. til HofmFund.

⁴⁴ Skanør kirkes antemensale, der dateres til midten af 1500'ernes første halvdel, har på forsiden et maleri af kirkens værneshelgen, S. Olof, flankeret af S. Jørgen og S. Gertrud; på bagsiden en malet alterdug. Kortsidernes paneler betragtes som samtidige. Se Otto Rydbeck: Utställningen av äldre kyrklig konst från Skåne, 1914, s. 22 med fig. 24, og Uno Otterstedt: Från gotik till renässans, 1929, s. 86, 91, 144

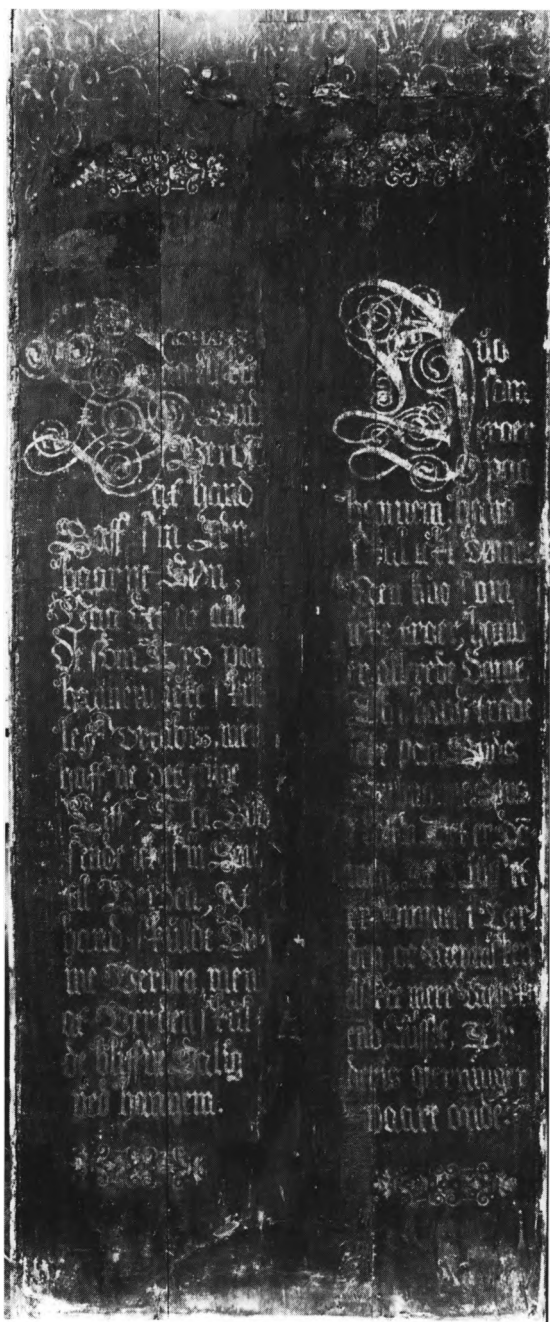

Fig. 62. Midtfeltet i altertavlens midtskab fotografet under restaureringen 1964-67 (sml. fig. 32). Indskriften fra 1600'ernes slutning er fjernet (sml. fig. 38) og en ældre fra o. 1600 fremdraget. Foroven og forneden malede ornamentter (s. 1472). N.J. Termansen fot. 1965. - Central compartment of the altarpiece photographed during the restoration 1964-67. The painting from the end of the 1600.s has been removed and an earlier one from c. 1600 revealed.

Fig. 63. Stempler under alterdisken: mestermærke for Nicolaus Fuchs 1721, Københavnsmærke 1722, gardeinmærke for Conrad Ludolf og månedsmærke skorpionen (s. 1477). NE fot. 1981. - *Marks on the underside of the paten: maker's mark signifying Nicolaus Fuchs 1721, Copenhagen mark 1722, assay mark of Conrad Ludolf, and sign of the month: Scorpio.*

og 209. - Fra Gierslev og Kirke Helsingør (s. 1132 med fig. 21 og s. 1259) kendes yngre alterbordspaneler, fra 1550-75, som foruden forsiden har dækket de to kortsider mod nord og syd.

⁴⁵ Således var forholdet allerede 1881, da figurerne kun delvis kunne skimtes gennem flere lag farve.

⁴⁶ Ved hjælp af en fuge, som er den eneste i predella-forsiden, kunne resten rekonstrueres. Stykket er sort med en rød stribet kanten.

⁴⁷ Ved sidste restaurering konstateredes en række borede huller i overkanten af stolene, 6 mm i tv. på de to øverste og 3 mm på de nederste.

⁴⁸ Over den oprindelige staffing lå to lag maling, der dog for dragternes vedkommende kun drejede sig om ret udbredte reparationer, hvortil ægte guld var benyttet. Inden afdækningen havde alle apostle gullig hudfarve med sjusket maledt øjne og øjenbryn, brunt hår og skæg; fodstykkerne var grønne. På tavlens bagside og fløjenes ydre sider afdækkedes en grå maling.

⁴⁹ Sml. Marias himmelkroning fra Skellebjerg, nu i Sorø Kunstmuseum, jfr. s. 1038. Beslægtet hermed er anvendelsen af »tapet«, dvs. mønstret papir, som er brugt til Jakobs og Andreas' underdragter på en sidealtertavle, den såkaldte Niniantavle fra S. Olai kirke i Helsingør, nu i NM2 (jfr. DK. Frborg. s. 133 med fig. 54). Også fra høj altertavlerne i domkirken og i Vor Frue kirke i Århus kendes brugen af »kunststoffer« såsom pergament og snor, se DK. Århus s. 498 og 1936.

⁵⁰ DK. s. 1122, fig. 80-96. Endvidere kan henvises til en østjysk tavle, som fra annekskirken i Bjerager er

overført til Randlev (DK. Århus s. 2474 med fig. 18-20). Der synes ikke at være tale om værkstedsfællesskab, men et slægtskab beroende på forlæg for nogle af apostlernes vedkommende, f.eks. især Johannes, men det gælder også flere af de øvrige. Beckett (Da-Kunst s. 225) påpeger Claus Bergs betydning for samtidige billedskærerarbejder. Han ser slægtskab mellem altertavlerne i Rønbjerg (Ringkøbing amt) og Årby. - Foruden oversigtsværker henvises i øvrigt til V. Thorlacius-Ussing: Claus Bergs altertavle i Set. Knud i Odense, 1967, med yderligere litteraturhenvisninger.

⁵¹ 1833 bemærkedes: Altertavlen oppudset og forgyldt, jfr. note 11.

⁵² Efter besøg i kirken noterede Høyen 1832: Stor altertavle, men det midterste parti mangler, nu er der malet skriftsted. Teoretisk kunne den allerede omtalte restaurering have fundet sted efter Høyens besøg 1832. Dog forekommer udførelsen af den forgyldte brokadebaggrund mere meningsfyldt som baggrund for det af Jerichau skænkede krucifiks.

⁵³ Om kunstneren, se Nicolaj Bøgh: Erindringer af og om Jens Adolf Jerichau, 1884, især s. 224.

⁵⁴ Således i midtskabet og to af sideskabet.

⁵⁵ Nævnt i samme rækkefølge sås tidligere Kongernes tilbedelse og derover Hyrderne, til højre forneden Bebudelsen, hvorover Omskærelsen.

⁵⁶ Samtidig fjernedes på nordre fløjs yderste karmstykke følgende hvidmalede versalindskrift: »Konserveret paa Statens Bekostning under Tilsyn af Nationalmuseet Aar 1908 af Niels Termansen«.

⁵⁷ Jfr. brev fra Torkild Gravlund Nielsen. I forbindelse med en besigtigelse 1906 »anerkendte« Chr. Axel Jensen, at tavlen holdtes lukket og aflåst, så at snitværket ikke var udsat for direkte overlast, men så hellere tavlen genanbragt nede i kirken.

⁵⁸ Jfr. s. 745. Der findes mange flere, mere eller mindre identiske kander, brugt enten som alter- eller dåbskander, se f.eks. Tersløse s. 442.

⁵⁹ Jfr. Poul Halkjær Kristensen: Danske Tinmærker, ved Holger Rasmussen, 1983, s. 52-54.

⁶⁰ Ifølge oplysning fra Hiltrud Westermann-Angerhausen.

⁶¹ Jfr. DK. Kbh. Amt s. 680 og DK. Maribo s. 1269.

⁶² Jfr. Mackeprang: Døbefonte s. 96 og 406.

⁶³ Jfr. synsudsættelse 1907, jfr. note 40.

⁶⁴ Allerede 1925 fremsattes ønske om et nyt dåbsfad, jfr. note 17.

⁶⁵ LA. Holbæk amts provsti. 1808-23. Synsforretn.

⁶⁶ Ifølge mundtlig oplysning fra pastor Aschenfeldt.

⁶⁷ NMK blev ifølge Wiberg: Præstehist. kaldet 1630.

⁶⁸ Inden restaureringen 1965 stod stolen med egetræsmaaling fra 1800'erne. Indskifterne var identiske med de nuværende, men fornyede sammen med egetræsmaalingen.

⁶⁹ RA. Københavns Universitets arkiv. 41.03.03.

Patronatssager vedr. Trinitatis kirke. 1661-1740. Diverse

⁷⁰ Orgelbyggeriet Starup og Søns arkiv. Orgelfacaden og pulpituret skimtes på Marinus Andersens fotografi af prædikestolsopgangen o. 1964.

⁷¹ 1822 var klokkestolen nedtagen i forbindelse med klokkernes omstøbning, jfr. note 65.

⁷² Jens Svendsøn må have været søn af Svend Hansen, sognepræst i Kundby 1581-99.

⁷³ Se Danmarks Gamle Personnavne I, 1936, sp. 418.

⁷⁴ Jfr. J. B. Løffler: Danske daterede Gravsten fra Tiden indtil Aar 1400, i ÅrbOldkHist. 1887, s. 112.

⁷⁵ Jfr. Løffler: Gravsten, s. 21f.

⁷⁶ KglBibl. NyKglSaml. 2246. Fr. Algreen Ussing: Gravskrifter osv. 1-2. 1856-64.

⁷⁷ En søn, provst Friderich Velten Wenuleth, er begravet i Røsnæs, jfr. gravsten nr. 4.

⁷⁸ Lerchenborg Gods. Godsarkivet IX. 1. 1826-1927. Sager vedr. kirkerne.

⁷⁹ Gengivet i MarmDan., s. 210f.

⁸⁰ NM2. Håndskriftsaml. Thuraahs udkast til beskrivelse af Sjælland og Fyn, suppleret af Hoffman.

⁸¹ Sml. B. S. Ingemanns digt: »Aarbye Kirkegaard«, Skrifter IV, 2, 1863, s. 23-26.

⁸² Jfr. Cirkulære til Biskopperne. 1859 omtales Lerchenborgs gravsted uden monumenter, jfr. note 76.

⁸³ Originalmodellen fra 1855 findes i Århus Kunstmuseum, en marmorudførelse i Assens kirke (Odense amt), jfr. Weilbach: KunstLeks. og note 53.